द्यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्याप्तेश्च। नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपो-
पादानपरोऽयमन्तरशब्दः ताभ्यामेवातिव्याप्त्यापत्तेः। नापि कर्तृ-
कर्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् कारके चरितार्थ-
त्वमेवोच्यताम्। नाप्यनधिकार्थएवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः
तथा सति करणजनकं हस्तादि न करणं स्यात् व्यापारवद्धि कारणं
करणमुच्यते। अस्ति च स्थालीसंयोगादिव्यापारवतोऽग्न्यादेस्तथात्वम्
अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम्। नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयं व्यापार
वतः कारणत्वेन तत्कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कर्त्रादिषु दुरन्त-
र्भावत्वात् सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः। नच व्यवधानात्तत्राहेतुत्वमे-
तेषां किं नाम हेतुहेतुत्वमिति कर्तुरप्येवंप्रसङ्गात्। पुंव्यापारा
द्देहस्पन्दादिस्तेन कुठारक्रियादिस्ततश्छिदेति परम्पराव्यवधानात्।
सर्व्वथं कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत् तुल्यं
तस्मात् करणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्यापकत्वादलक्षणमिदम्।
एतेनापि कारकान्तरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचनइति पक्षोऽप्युदा-
स्यः। कर्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न शरीरचलनाय प्रयतमानस्य
निष्पाद्या शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षणकर्तृ
व्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं स्यात्। नचैतत् शक्या-
ङ्गीकारं भविष्यतः सम्प्रति कारकत्वानुपपत्तेः। नच साक्षात्कर्तृव्या-
पारविषयइति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः साक्षाद्व्यापारेमनः
प्रभृतिक्रियायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात् अव्यापकत्वाच्च। अथ तत्क्रिया
हेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रियाकरणमिति मन्यसे न
अनीश्वरवादे अङ्कुरादीनामकरणत्वप्रसङ्गवत् सुषुप्त्यनन्तरभावि-
न्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसंख्यातेषु प्रमाणेष्व
बहिर्भावप्रसङ्गात् अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्। सेश्वरवा-
देऽपीश्वरव्यापारविषयः सर्वं करणमिति नाकरणं कारणं स्यात्

योमित्यभिधाने च कारणमात्रं व्यवच्छेद्यमिति कारणं करणमित्यवोच्यतां वृथा विशेषणपूरणप्रयासः। अथ मन्यसे न धर्मान्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि किन्त्वेकस्यापि धर्म्मिणोरूपभेदेन करणपदाभिधेयतोपदर्शनायेति एवं तर्ह्यन्तद्रूपालिङ्गितस्य करणत्वाल्लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्रमुक्तं भवेत्। नच लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणार्थः गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वापत्तेः। अपि चैवं वस्तुमात्रं करणमित्यभिधायैव किन्न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शि। स्यादेवं यदि सर्व्वत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्यादिति चेत् तर्हि त्वदुक्तलक्षणमपि भवेत्। यदि सर्व्वत्र कारणे करणव्यवहारः स्यादित्यपि पश्य नहि कर्त्तरि कर्म्मणि वा कस्यचित्करणव्यवहारः कर्त्तरि तावदस्ति लोके प्रमाणमिह देवदत्तइति शास्त्रेऽपि मन्वायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादितीति चेन्न किमयं मानवकेऽग्निव्यवहारइव गौणो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पितान्निमित्तान्न मुख्यः स्यात्ततः कर्म्मण्यपि स्यात्तत एव निमित्तादिति बाधकदर्शनेन पारिशेष्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात्। अस्त्वेवं कर्म्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः। क्व दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति यदि तु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमुत्सहामहे। प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वामबुद्धेर्म्मनसि विपरिवर्त्तमानं प्रमेयमात्र एव करणव्यवहारास्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति। घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशात्तत्प्रयोगो नहि सर्व्वं लाक्षणिकं प्रयुज्यत इति चेत् मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति तेषु करणव्यवहारइति वक्तव्यः स्यात् नचासौ शक्यदर्शनइति।

क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणमित्यपि न तथाहि अयोगव्यवच्छेदो योगएव पर्य्यवस्येदिति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यं यदासम्बन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाभि

धीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षि-
तेति चेन्न सम्बन्धीत्यनेन किं कालविशेषनियता सम्बन्धिताभिहिता
येन कालान्तरेऽलब्धसम्बन्धिताभिधानाय पदान्तरमुपादीयते। अथो-
च्यते सम्बन्धीत्यस्य सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतं सम्बन्ध-
मादायापि पर्य्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्बन्धि-
तया व्यवतिष्ठमानं कार्य्यमपि करणं प्रसज्येत तद्व्यवच्छेदाय काला-
न्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयतइति मैवं तर्हि तेनापि क्वचिदेव
कालान्तरे यदि सम्बन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धि-
पदन्यायेन सामान्याभिधायिनो भवेदिति अतोपि कालान्तरे सम्बन्ध-
व्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात्। अथ यदा कदा-
चिदपि यो योगस्तस्य सर्व्वस्य व्यवच्छेदो विवक्षितइति तर्हि सम्बन्धि-
पदएवैषा विवक्षास्तु कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया। निषेधव्यव-
च्छेदेन सार्व्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यनति-
रेकार्थत्वेनाविशेषात्। तद्धर्म्मिकं सम्बन्धस्यासम्बन्धप्रसामानाधिकरण्य-
मयोगव्यवच्छेदेनेत्यनेनोच्यत इति चेन्न तस्यापि सत्त्वकाले तत्रा-
सत्त्वोपगमात्। सर्व्वदेति चेन्न यद्येवं तत् किं कारणासत्त्वकालेऽपि
योगएव करणेन क्रियायाः यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं
यावत् सत्वमयोगव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्कारणमित्ये-
वास्तु सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्षितमित्युक्तमेव। अयमेवार्थः क-
यापि कुदृष्ट्या सम्बन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते
कृत्तिकोदयक्रियाया रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अनन्तर-
भाविनश्चतुर्द्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्व्वभाविचतुर्द्दशसंख्यनक्षत्रा-
स्तमयस्य च करणत्वं स्यात्। नचैवमेव युक्तं योगपदेन कारणत्वानुप-
पत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरस्तत्वेन करणत्वस्य सम्भावनानारोहात् नच
तत्र सम्बन्धएव नास्ति व्याप्तेः स्वभावसम्बन्धात्मिकाया दुरपह्नवत्वात्।
अथ कार्य्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः न असामग्र्याः करणत्वापत्तेः।

क्षोमिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायैव निवृत्तोभवान् व्याकलितं कि-यत्ताभिः सामग्र्यपि कारणमित्यत्र न श्रद्दधतः प्रणवपूर्व्विकां श्रुति मेव वाचयित्वा पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवानस्मानिति । इह न सामग्री कारणं किन्तु तदेकदेशोनानाभूतः प्रत्येकं तथा सामग्री तु यदनन्तरं कार्य्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपेऽति चेन्न एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य कारणेपि सत्त्वात् कारणस्यापि सामग्रीत्वापातात् क्रियाविभागादैा च विभागसंयोगनाशादि प्रति तथात्वापत्तेः । यच्च प्रतिसामग्र्येकदेशं नियतप्रागभावादि कारणलक्षणमिष्यते तत्सामग्र्यमपीति कथं तद कारणता प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री तादृश्यास्ति तस्याः प्राक्सत्त्वमेव नास्तीति चेन्न तत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात्कारणसामग्र्यां तद-निवेशात् । अपि चैवं विवक्षितमपि कारणं न स्यात् नहि यावत्सत्त्वं व्यापारवतोपि तस्य क्रियाजनकत्व क्रियाकाले क्षणमपि तदनुवृत्ति निषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशयेनापि लक्षणासिद्धेः प्रत्युत चिरस्थिरकरसंयोगे स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्थैर्य्यस्य मन्तुमुचितत्वात् । यावत्सत्त्वञ्च कारणमिति भाषायां सर्व्वस्मिन् तत्सत्त्वकाले कारणत्वमित्यर्थो नच कारणत्वस्य नियतपूर्व्वकालसम्ब-न्धात्मकस्य क्वचित्काले सत्त्वं कालं प्रति कालान्तराभावादिति । अथ क्रियाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धीत्यस्यायमर्थो यस्मिन् सति भव-त्येव क्रियेति कोऽस्यार्थः किं यस्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यत एव उत यस्मिन् वर्त्तमाने क्रियोत्पद्यतएव उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्येव उत यस्मिन वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव । नाद्यः सामग्र्याः करणत्व प्रसङ्गात् हस्तादीनामकरणत्वप्रसङ्गात् सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमाकरणत्वप्रसङ्गाच्च । नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति वाच्यं तत्र तथा व्यवहारस्य कस्यचिदप्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः स्पृश्येन सह स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात् तत्सत्त्वेऽपि व्यासक्तैा तेन प्रमानुत्पादनात् । नापि तृतीयः सामग्र्यादेः करणत्वप्रसङ्गात्

उत्पत्तेः स्थिरे करणत्वप्रसङ्गाच्च । नापि चतुर्थः सहस्थायिनः करणत्वप्रसङ्गात् । अथ क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं करणत्वमित्यस्यायमर्थः व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति । नैवम् । हस्ताद्यव्यापनात् कश्चायं तद्व्यापारो नाम किं तज्जन्यं कारणम् उत तदाश्रयं कारणम् । नाद्यः लिङ्गपरामर्शे तदसम्भवात् । पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारं जनयतः करणत्वमेष्टव्यम् । एवञ्च परमार्थतो व्याप्यस्य स्वरूपेण प्रमितिर्द्वितीयव्याप्ततत्परामर्शव्यापारकानुमानमिष्यत इति चेन्न अन्यतो जाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां पक्षगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः तत्राप्युभयकर्म्मजसंयोगवत्तदपि कारणमिति चेन्न अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् प्रागुपजातवह्निव्याप्तधूमस्मृतेः प्रथममपि योऽसौ वह्निव्याप्तः सोऽयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः । नित्यसापेक्षेऽर्थेऽस्तु तथा नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्न प्राक्तत्कारणोपपत्तौ नान्यत्रैवमिति नियमे प्रमाणस्याभावात् तस्य व्यापाराभावान्नानुमित्युत्पादकत्वमेवेति चेत् स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् तत्र धूमादिनिर्व्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वमिति चेन्न नित्यसङ्घटितार्थवद्विनापि निर्व्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात् । नित्यसङ्घटितेऽपि निर्व्विकल्पकं मंस्यत इति चेन्न कारणान्तरादेव तदुपपत्तौ तत्र निर्विकल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् तथापि यत्किञ्चित्तज्जनकं तदेव तत्रानुमितिकरणमास्तामिति चेन्न तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तेरित्यलमतिप्रसरेणेति । शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्रव्यापारत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तावकरणत्वप्रसङ्गात् सन्निकर्षोऽपीन्द्रियव्यापार उच्यत इति व्यापारान्तरञ्च तस्य क्षणिकमसिद्धं स्थिरे चोक्त एव दोषः । शब्द एव तद्व्यापारः किन्न स्यादिति चेन्न तस्य कर्म्मत्वेन करणकोटिबहि-

र्भावात्। कथञ्चित्तयोरेकत्वेऽपि का क्षतिरिति चेन्न शब्दबुद्धौ कार्य्यतया मुपधायकत्वेन प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽशतोर्नियम्यनियामकत्वविरोधापत्तेः। घटादिबुद्धौ चक्षुरादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारकत्वेपि सममिदमिति चेत् किन्नः स्यात् तथा च "बाधेऽदृढेऽन्यसाम्यात्किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्। क ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्व्वचनवादिनाम्। तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा। आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यतइति।" नापि द्वितीयः लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणत्वप्रसङ्गात् निर्व्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्पकानाश्रयत्वात् अतद्धेत्वाश्रयस्य तद्धेतुव्यापारत्वे चात्यापत्तेः। किञ्च फलाव्यभिचारित्वं किन्तस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः। नाद्यः कारणस्य पूर्व्वभाविताया अवश्यवक्तव्यत्वात्। न द्वितीयः आनन्तर्यं यद्यव्यवहितानन्तर्यं विवक्षितं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वपक्षे हस्तादेरकरणत्वापत्तेः। आफलव्यापारवतस्तु तथात्वे कर्त्रादिष्वतिव्याप्तेः। अथ व्यवहितस्याप्यानन्तर्यं विवक्षितं तदापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेऽन्तरायसम्भवाद्धस्ताद्यव्याप्तिः आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भवात् कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात्। व्यापारवतश्च फलाव्यभिचारइति किन्तद्व्यापारस्य फलाव्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टस्य वा। नाद्यः हस्ताद्यकरणत्वापातात् अतएव न द्वितीयः यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च। अपूर्व्ववाक्यार्थत्ववादिनापि चरमयागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमादिति। अथोच्यते यद्दानेव करोति तत् करणं यद्दानेव प्रमिमीते तत् प्रमाणं नैवम् आत्मधर्म्मप्रध्वंसादीनामकरणानां प्रमाणत्वप्रसङ्गात्। येन क्रियाकारणेन युक्तएव प्रमिमीत इति चेन्न सुखादिप्रमितौ करणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्। क्षोभमिति चेन्न अव्यापारतया अकारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुपपत्तेः। व्यापारवतापीति चेन्न एवं हि व्यापारवतएव करणत्वं न

स्यात् नहि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तरवत्तास्ति। अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं तत्र चास्यैवेदं लक्षणं यस्य करणत्व मस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत् करणमुच्यतइति न पट मुद्यम्य निपात्य च प्रक्षालयतः स्वकर्मैव हि करणं स्यात्। किञ्च किन्तस्य करणत्वमिति लक्ष्यीभूतस्यावश्यवक्तव्यत्वात् यद्युक्तलक्षणा वत्त्वमेव तत् स्यात् तदात्माश्रयापातः स्यात् स्वरूपमिति चेन्न स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात् नहि चक्षुषा स्वरूपं श्रोत्रस्येति। किञ्चैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात् अतद्वतोऽप्यनुमानादेः प्रमाणत्वात्। नासौ प्रत्यक्षप्रमेति चेन्न नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते। ननु यद्यपी-न्द्रियादेर्व्विशेषतोऽव्याप्तिस्तदपि तज्जातीयकरणमात्रतया तन्मात्र-स्याव्याप्तिरेव। नह्यनुमित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीत इति न करणतया साधारणाभावस्याद्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात्। अथ यां प्रमां यद्वानेव जनयति तस्यां तत्करणं मैवं कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात्। यज्जाति कामिति चेत् मैवं परोक्षत्वजातिकां प्रमां लिङ्गवानेव शब्दवानेव वा जनयतीति नियमाभावात् तस्या करणत्वप्रसङ्गात साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयोजातिभेदा विवक्षिता इति चेन्न प्रत्येकमुपादानेऽंशाव्याप्तेः सम्भूयोपादाने सर्व्वाव्याप्तेः अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति। यदभावात् कर्त्तृ-कर्म्मणी क्रियां न जनयतः तत्करणं तेन तदभावात् प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतः तत्प्रमाणमिति लक्षणमित्यपि न युक्तं किं प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः उतासती अपि। आद्ये अतीतानागतानुमानादि करणाव्याप्तिः। नापि द्वितीयः प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात्। यथा हि तत्र चक्षुराद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमातृप्रमेययोरप्य-भावात् अन्यथा तयोः करणत्वमेव न स्यात्। एतेन सामान्यतोऽभि-धानं प्रत्युक्तम् अस्मदादिकर्तृसापेक्षेश्वरकर्तृके चास्मदादिज्ञाने अस्म

दादिकर्तृकरणतापत्तेः। एवञ्च सति प्रकारभेदेनापि प्रमाणप्रमात्रादिव्यवस्थासमर्थना कृता न स्यात् येनैव रूपेण कर्तृत्वादिना तस्य प्रमायामन्वयस्तेनैव तद्व्यतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वादिति। चरमव्यापारवत्त्वं करणत्वमित्यपि न व्यापाराभावात् लिङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापातात्। नच सविकल्पकव्यापारवतो निर्व्विकल्पकस्य तत्र प्रामाण्यं केवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः। संस्कारादिपर्य्यन्तानुसरणे चानुमितेस्तज्जन्यत्वे प्रमाणाभावात् कार्य्यहेतोः कारकाव्यापारत्वात्। अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् नच लिङ्गमेव परामर्शव्यापारवत्तया करणमिति युक्तम् अनुमितानुमानादौ परामर्शस्यालिङ्गजत्वेन तद्व्यापारत्वानुपपत्तेः। आप्तोक्त्यादिभिस्तत्रासीद्धूमइति प्रतीत्य तदा तत्र वह्निरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वात् धूमस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणतायाद्दूरनिरस्तत्वात्। किञ्च यत्किञ्चिदपेक्षया चरमव्यापारत्वस्य सर्व्वकारकसाधारण्यात्सर्व्वकारकापेक्षया चरमव्यापारत्वस्य स्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्वत्रासिद्धेः। कर्त्रपेक्षयेति चेन्न कर्तृधर्म्मिमात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्त्तरि प्रसङ्गतादवस्थ्यात्। व्यापारवत्कर्त्रपेक्षाभिप्राये कर्त्तरि सएव प्रसङ्गः। एकव्यापारवत्कर्त्रपेक्षया परापरकर्तृव्यापरस्य चरमभावित्वात्। यावद्व्यापारवत्कर्त्रपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात् आफलसिद्धेः कर्तृव्यापाराविरामात्। व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षणक्षीणतापत्तेः। यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तच्चरमव्यापारमिष्टमिति चेन्न सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात् तदानन्तर्य्यासिद्धेस्तत्करणत्वापातात्। अनीश्वरपक्षे चाक्षुषयोगादिभिरेव सव्यापारकर्म्मण्यपि प्रसङ्गात् छेद्यादेर्हि करणसंयोगादिभिरेव सव्यापारे कर्म्मण्यपि प्रसङ्गात्। छेद्यादेर्हि करणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्व्यवच्छेदः हस्ताद्यव्यापारेणेति। अनन्तरफलं करणमित्यपि न अविशेषितानन्तर्य्यस्य सर्व्वकारणसाधारण्यात् अव्यवहितानन्तर्य्यस्य

व्यापार्य्यपेक्षया यागाद्यव्यापनात्। व्यापारापेक्षस्य च कृष्याद्यव्याप-
नात् व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्व्वकारकव्यापनात्। किञ्च तत्कार्य्यो
यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इत्युक्तदेन्द्रियकार्य्योलिङ्गपरामर्शोऽनु-
मितिक्रियाहेतुरितीन्द्रियकरणिकानुमितिः प्राप्ता। अथ हेतोः
सतः कार्य्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापारस्तथा सत्यनुमित्यहेतोरिन्द्रियस्य
कुतः करणत्वं स्यादिति। नैवम्। किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रि-
यस्य नियतपूर्व्वभावित्वमिति चेत् अस्ति तावत्पूर्व्वभावित्वं नियतत्व
मपि यदि कारणतायां प्रयोजकमिच्छसि तदा भवत्येव पतितव्यं केन-
चिद्रूपेणेन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति अन्यथा लिङ्गेन्द्रियादेः परस्परव्यभि-
चारादकरणिकैव प्रमा स्यात्। मनःसंयोगादेरेव तथात्वे च प्रमा
साधारण्यम् अपि चक्षुरादेरकरणत्वापातः। यत्सामान्ये यत्सामान्यं
प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषप्रयोजकत्वनियमदर्शनात् ततो येन
केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमायां नियतत्वमुपपद्यते तेनैव रूपेण प्रस-
ङ्गोपपत्तिः। अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं नत्वनुमितित्वादाविति चेन्न
निरुपाधित्वाविशेषेणोक्तार्थानाधिक्यात् सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेष
त्यागानवकाशादिति अन्यथा व्यक्तेरकारणकत्वापत्तेः। अथान्यथास्तु
यदा तदा करणं प्रमाविवक्षितजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणं चतस्रः
खल्विमाः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नव्यपदेशभाजः। न च प्रमाता
प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः प्रमाणानि तु यथायथं चतसृषु साधारणानीति
भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिबन्धनानीति। नैवम्। विवक्षितपदं तावल्लक्षणे
भक्षालक्ष्यमिव पुरुषेच्छानामनियतविषयत्वात्। अर्थजत्वस्य च सा-
क्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वाविशिष्टतयार्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्।
आप्तोक्तौ तु कर्त्तुरपि शाब्दप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात् चो
मित्युत्तरे च पूर्व्वमेवोक्तमिति विवक्षितजातिभेदोपयिकत्वेन प्रमित्य
समवायिकारणविशेषकं प्रमाणमित्यप्यतएव प्रत्युक्तमिति प्रमाकरण
निरुक्तिदूषणानि।

एवं विशेषतोपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि तथाहि प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीत्याहुः। किमर्थमिदमुच्यते किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थम् उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये वचिक्रोपदर्शनमिदम् उत व्यवहारार्थम् उत प्रत्यक्षादि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् उतान्यत्किञ्चिदर्थमेव। तत्र नाद्यः। तथाहि किं सजातीये हि प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं रूपान्तरेण वा। नाद्यः तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वस्वीकारेणाव्यापकत्वात्। नापि द्वितीयः विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् अस्ति हि प्रमेयत्वादिना सर्व्वसाजात्यम्। अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षितमिदमुच्यते तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वेन साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया संग्राह्याभाव प्रसङ्गः लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम्। नच लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं षष्ठ्यर्थस्य भेदव्यवस्थितत्वादिति चेत् एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नात् व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन। यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेणावगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमप्रतएव लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्येति। अस्तु वा विवक्षावैचित्र्यवशात् कथमपीदृशमभिधानं तथापि न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवोऽतिप्रसङ्गात्। नापि ज्ञातेन दुरवधारणत्वात् तथाहि न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविशेषणत्वात् नापि कार्य्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः कार्य्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत् तर्हि कार्य्यगतैकजात्यस्य पूर्व्वमवगमप्रत्ययत्वाङ्गीकारे ततएव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृतमनया प्रारम्भार्थ्यं कुलक्ष्या। नन्वेतावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्यथापेरतिव्याप्ते

वानुद्भावनात् । नैवम् । प्रथमभाविततयावश्यानुष्ठेयतया च सर्वोपा-
यात् साध्यसिद्धौ सम्भवन्त्यामपरमभाविततयावश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च
गुरूपाये प्रवर्त्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपान्तरं प्रज्वा-
ल्य तमोनिरासाय यतमानस्येव पुंसः । नहि तस्य दीपान्तरस्य कश्चि
द्दीपदोषः किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्य्यनुयोज्यः सर्व्वसाधनसाधा-
रणोऽयं वा दोषो यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव
सर्व्वप्रमाणानाम् तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः सामान्यदोषा-
देवेदं दुष्टं लक्षणमिति । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः साक्षात्कारि-
त्वावगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेः तदवगमाच्चास्य प्रतीतावन्योन्या-
श्रयप्रसङ्गः । अस्तु वान्यदपि किञ्चिदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव
साक्षात्कारित्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रति
पत्तिकत्वात् । ननु तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यं लिङ्गत्वस्य तद्व्याप्यत्वेनै-
वोपपत्तेरिति चेन्न यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्रेन्द्रियजत्वस्य प्र-
माणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः साक्षात्कारित्वावगमः यदा
च क्वचित्प्रत्यक्षजातीय एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीयं
तथा साक्षात्कारित्वव्यापकतानवगतमपि लक्षणं तदा किमपराद्धं
लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन । अथ यत्रेन्द्रियजत्वे तल्लिङ्गं नास्ति तत्र
लिङ्गान्तरात्तत्प्रत्येतव्यम् तथापि तदेवास्तां साक्षात्कारित्वे लिङ्गं
कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्व्वकतदनुमानकल्पनया । अथ तथा लिङ्ग
द्वयं तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम् इन्द्रियजत्वन्तु तथात्वात् लक्षण
मिति चेन्न साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव
सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन । नापि तृतीयः स ह्येवंरूपो यदिन्द्रियार्थ
सन्निकर्षजादि तत्प्रत्यक्षमिति व्यवहर्त्तव्यमिति । अयमप्यनुपपन्नो लक्ष
णस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् साक्षात्कारित्वावगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु
व्यवहारनियमनिदानमव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् अतएव
न चतुर्थः कल्पनागौरवदोषस्याधिकः । नापि पञ्चमः तादृशस्य दर्श

यितुमशक्यत्वात् एतेन भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजं प्रत्यक्षमित्यपि निरस्तम्। किञ्च प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्षणोपसंग्रही-तस्य कियतः संग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकं वक्तव्यं प्रमाणलक्षणेन च व्यभिचारिणोनिवृत्तिः प्रदर्श्यते तथाच सति यथाश्रुतमिदमल-क्षणं व्यभिचार्य्यपि भासमानस्य सत्तादेराकारस्ये न्द्रियसंयोगादुत्प-द्यते। अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणवाक्यं तथाप्यसङ्गतिः तथा हि किं क्रियन्मात्रभासमानेन्द्रिययोगजत्वं विवक्षितम् उत यावद्भास-मानेन्द्रिययोगजत्वम्। आद्ये व्यभिचार्य्यव्यवच्छेदः निर्व्विकल्पकासं-ग्रहश्च। नापि द्वितीयः विकल्पासहत्वात् तथाहि किम्भासमानता विशिष्टस्ये न्द्रियसंयोगः उत भासमानतोपलक्षितस्य। नाद्यः पूर्व्वं भासमानत्वाभावात् कारणस्य च पूर्व्वंभावित्वात् द्वितीये घटोऽविव-क्षितार्थत्वं विवक्षितार्थत्वं वा। नाद्यः तथाहि यावद्भासमानाकारे न्द्रियसंयोगजमपि भवति घटोऽयमिति विज्ञानं नच तदात्मनि प्रत्य-क्षम् आत्मनस्तदीयाविषयत्वात् प्रामाण्यस्य च विषयनियतत्वात्। यत्र प्रामाण्यं तत्रैव विषये तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा पटाक्षित्वे घटोयमिति प्रत्यक्षं प्रमाणयतः किमुत्तरम्। नन्विदमुत्तरम् घटविज्ञानं पटे न प्रत्यक्षम्। नहि तत्तदिन्द्रियसन्नि-कर्षेणोत्पन्नमिति तत्किमात्मेन्द्रियसन्निकर्षजं घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्ष मेव कथमेवं स्यादात्मेन्द्रियसन्निकर्षाद्घटज्ञानस्योत्पादेऽप्यात्मनोऽनव-भासमानत्वादिति चेन्न भासमानेत्यत्र घटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमा-श्रित्येदं भवतोच्यतइति स्मर्त्तव्यम्। अस्ति ह्यात्मनोभासमानत्वं कदा-चित् केनचिदन्यथा अप्रमेयत्वप्रसङ्गात् उक्तलक्षणकं स्वविषये प्रत्यक्षं न त्वन्यत्रापीति चेन्न स्वशब्देन यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा स दोष स्तदवस्थः। अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता तदा लक्ष्यस्वरूपस्यासाधारण तया तत्परित्यागेन लक्षणस्यान्यत्र 'गतत्वादतिव्याप्तिः वक्त्रन्तरस्य लक्षणाश्रयस्य एकवक्त्रभिहितलक्ष्यीभूतासाधारणरूपत्वाभावात्।

व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेव अलक्ष्ये च लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिरिति चेन्न यदेकमासाधारणस्वरूपं लक्षणत्वेन निरूप्यते भवता न तदन्यस्वरूप मतः कथं तदपि लक्ष्यमित्यपिशब्देनानेकं साधारणीकृत्य समुच्चेतु शक्यम्। यदपि साधारणं रूपम् एतद्व्यक्त्यन्तरव्यवच्छेदकं स्वविषयपदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवासाधारणीकृतं स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे दोषस्योक्तत्वात् स्वत्वस्य चानुगतस्य रूपस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। अन्य व्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः। नापि द्वितीयः पक्षः विकल्पासह-त्वात् किं सम्प्रयोगापेक्षया वर्त्तमानत्वमथ यत्किञ्चिदपेक्षया। प्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्युक्तदोषापत्तिः। द्वितीये तु घटोऽ विवक्षितार्थत्वमेव स्यात् व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयोरपि तदा भासमानत्वस्वीकारात्। इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षित मतोऽविवक्षितार्थत्वमिति चेन्न आत्मनोऽपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भास-मानत्वमस्ति। नहि पक्षः स यदा मनसा गृह्यते तदा नेन्द्रियसंयो-गानन्तरं नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं किं नाम यदनन्तरं भास नोत्पत्तिरिति चेन्न तदनन्तरमपि भासनोत्पत्तेः। भासनान्तरं तत् न त्विदं भासनमिति चेन्नं अव्याप्तिप्रसङ्गात् एकभासनमात्रव्यवस्थित त्वात् लक्षणस्य। अथ मन्यसे यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगा दुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ नच दोष इति। मैवम् यद्भासनं घटोऽयमिति यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षा दुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् नात्मा तस्य विषयः तत् कथमेवं स्यादिति चेन्न नहि भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं किन्तु सामा न्यतो विषयस्येति तेनेदमभिहितं यदि तु तदीयतां विशेषणमुपादत्ते भवान् तदा यदि तच्छब्देन ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोष स्तदवस्थः। यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदा अव्यापकत्वं प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् नहि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति अतएवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिन्यपि पट

ज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो द्रष्टव्यः । यदिन्द्रिय सन्निकर्षोत्पन्नमिति विशेषणप्रक्षेपे यत्तच्छब्दार्थस्यासाधारण्याद-व्याप्त्यापत्तेः । यदि तु यत्तच्छब्दार्थोऽनुगतः स्यात् पुनरप्यन्यत्र घटोऽयमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत । अथात्मव्यतिरिक्त इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदा आत्मविषयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् तच्छब्देनानुगतार्थाभिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावात् घटज्ञानस्य च पटे प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत । एतेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि प्रत्यक्षमित्यत्रापि दोषोऽयमुक्तो द्रष्टव्यः तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषयान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् यस्यार्थस्य सन्निकर्षात् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्तत्र प्रत्यक्षतया प्रमाणमित्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधारणासाधारणार्थाभिधानविकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः अव्यभिचारिपदञ्च व्यर्थम् । नहि शुक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नं संस्कारलक्षणा प्रत्यासत्ती रजतत्वेऽप्यस्तीति चेन्न पूर्वानुभूतरजततादात्म्यसंस्काराभावादुक्तदोषतादवस्थ्यात् गुरुमतानुसारेण सुतरां विशेषणवैयर्थ्यात्तेन व्यभिचारानङ्गीकारात् । रजतत्व वैशिष्ट्ये पुरोवर्त्तिनि तदभावात् तस्मिन्नेवांशे ऽप्रामाण्यं न तु रजतत्वमात्रे तस्यान्यत्र सत्त्वात् । अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते तदा साक्षात्कारिभ्रमेऽपि प्रसङ्गः अव्यभिचारित्वेन विशेषितं तल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वेति चेन्न विकल्पासहत्वात् । किमवगतमिदं लक्षणं फलहेतुः अनवगतं वा । न तावच्चरमः तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात् तस्य चानवगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मात्तदवगमः उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् यद्यन्यस्मात् कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् तस्य चान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया साक्षात्कारित्वं बोधयति उत लिङ्गादिभावेन । न तावच्चरमः त्वद्वचन

साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् नापि प्रथमः वादिनं प्रति भवत आप्तत्वासिद्धेः सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रेणैव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्व्वत्र स्यात्। अथ मन्यसे यः साक्षात्कारित्वमन्यतो जानाति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया स न जानाति तं प्रति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादिना तथानुमानभावेनैवानाप्तोपदेशतया। अतएव लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्षते यद्यथा श्रावणादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यवहर्त्तव्याः साक्षात्कारिप्रमितित्वात् न यत्प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते न तत्साक्षात्कारिप्रमितिः यथानुमितिः तथाचैता तस्मात्तथा एतदनुमानप्रतिपादकञ्च वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना किन्तु शास्त्रादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारकं पूर्व्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादनद्वारेणेदानीमेव वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाश इति न प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः उत शब्दभेदः। आद्ये यद्यसौ विषयविशिष्टं तं व्यवहारं नाज्ञासीत्कथं साक्षात्कारिणि तस्य सकर्त्तव्यतां लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत् नह्यविदितामिरनुमानादप्यभिसम्बन्धो बोधयितुं शक्यः। अथाज्ञासीत् तदा ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्यात्तल्लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयोजनम् अथ सामान्यतो जानाति अस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्येति विशेषतस्तु न जानाति तं प्रतीदमुच्यते न किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहारमात्रस्य जानाति उत व्यवहारविशेषस्य। आद्ये प्रकृतानुपयोगः व्यवहारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात् द्वितीये किं कृतोऽसौ व्यवहारस्य विशेष इति विकल्पितपक्षानुप्रवेशमन्तरेण न निस्तारः। एतेन सर्व्वस्यैव लक्षणस्य स्वीकारः परासनीयः। तथाहि "मात्रापञ्चा प्रमामात्रास्तेतेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः। तद्विय तद्दूरीकारे स्वाश्रयं कश्चित्सतु। अथान्यः सविशेषश्चेत् तद्वीत्तं नैश्चिदिष्यते। दतः साकारवादाय विष्टरः स्वस्मेव सत्। अर्थादर्थावो धर्म्मानानुमात्रादयो

यथा । तद्दीत्वमपि तद्वत्स्यादित्यर्थोऽनर्थमाविशेत् । सोऽपि वा धी
विशेषः किं स्वीकार्य्यस्तद्धियं विना । एवञ्च सोऽपि सोऽपीति नान्तः
सोपानधावने । समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः । का तदस्तु
गतिस्त्वत्तदनुधीव्यवहारयोः । उपपादयितुं तैस्तैर्म्मतैरशक्नीय
योः । अनिर्व्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः ।२,

नापि द्वितीयः । तथाहि अयमनुमानार्थः स्यात् श्रावणादि
प्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः साक्षात्कारित्वादित्यादि सोऽपि न
यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमात्रात्साक्षात्कारिणि
तच्छब्दप्रयोगः क्रियते तर्हि शशविषाणजवगडदशादिशब्दप्रयोगोऽपि
साक्षात्कारिणि कर्त्तव्य एवाविशेषात् । अथ जवगडदशादिशब्दाः
सामान्यतोऽर्थवत्तया न प्रसिद्धाः क्वचिदप्यप्रयोगात् शशविषाणादि
शब्दाश्चासद्विषया एवेति सिद्धाः प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्विषयवत्तया
सामान्यतः सिद्धाः प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यस्ति विशेष
इति चेत् । नैवम् एतेनापि विशेषेण चाक्षुषादिशब्दानामव्यवच्छेदात्
तेषामपि साक्षात्कारिमात्रे प्रयोगप्रसङ्गः । साक्षात्कारित्वे सत्यपि
श्रावणादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयोगो नत्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दाना-
मिति विशेष इति चेत् । एवं तर्हि यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति तत्र
प्रत्यक्षशब्दप्रयोगो नास्ति यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्व्वत्रा-
स्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात् स च व्यव-
हारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभाव मवधारितवानिति
व्यर्थं लक्षणम् । एतेनानुमित्यादि व्यवच्छिन्नतया व्यवहर्त्तव्य मित्य-
प्युक्तानुमानसाध्यतयाभिधानमपास्तं वेदितव्यं पूर्व्वप्रतिपन्नमेव वाच्य
वाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मार्य्यत इति चेन्न अवगतसमयस्य प्रत्यक्ष
शब्दादेव तत्स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् अवगत
शब्दार्थसम्बन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्य्यते तदा लक्षण
वाक्यगत पदकदम्बार्थस्मरणार्थमपि तल्लक्षणमभिधानीयमविशेषादेवं

तल्लक्षणवाक्येऽपीत्यपर्य्यवसानं स्यात्। ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणा
भिधानं नार्थवत् तेन वाद्याप्तभावानङ्गीकारात् किन्तु शिष्यार्थं लक्षण
मुच्यते शास्त्रे सहि शास्त्रस्य कर्त्तारमाप्तमेव मन्यते तस्मात् शिष्यं
प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यति गुरुणा शीघ्रमागम्
यत्त्वया साक्षात्कारिशब्दार्थः प्रतीतः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थ इति। नैवं
यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा प्रतिज्ञामात्रादे-
वाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेः हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं
शास्त्रे। अथ भवतु तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं यत्र हेत्वा
द्युपात्तं लक्षणवाक्यन्तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्त
भावमिति मन्यसे तदप्यनुपपन्नं शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य। अस्ति
समयग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकर-
णादि। यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्ययं भवदीयशास्त्रस्य विषय स्तर्हि
प्रकृतिप्रत्ययविभागो न साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्यते लिङ्गं
वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते तदज्ञानेऽपि पराजयो जायत एव।
अथवास्तु व्याकरणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं कथमपि भव-
च्छास्त्रस्य विषयः। तथापि न्यूनतरत्वमस्मिन् विषये भवदीयशास्त्रस्य
बहूनि नामानि विद्यन्ते कोषान्तरवर्त्तीनि कुतो न व्युत्पादितानि
तानीति। अथास्मिन् शास्त्रे येषां शब्दानामुपयोग स्तेषामनेन व्युत्पा-
दनं न सर्व्वेषामित्युच्यते तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य लक्षणव्युत्पा-
दनमेवं तल्लक्षणवाक्यगतपदस्यापीत्यपर्य्यवसानमापतितं शास्त्रस्य तत्त-
ल्लक्षणवाक्यप्रयोग एव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जातोपयोगत्वात्।
अथ नानालक्षणप्रणेतॄणां वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दार्थ
एव व्युत्पाद्यते संशयनिरासाय नान्योऽसंशयत्वादिति मन्यसे तथाप्य-
नुपपत्तिः अस्ति हि वादिनामर्थे वाच्यताद्योत्यताविवादः अस्ति च
क्विदुरादिपदानामर्थे कर्म्मकर्त्तृत्वाकर्म्मकर्त्तृत्वे विवादः अस्ति च भाव
शब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वे अस्ति चाधिकरणशब्दार्थस्य

पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादौ। एवमन्यस्मिन्नपि बह्वौ पदार्थे जाग्रति विप्रतिपत्तय स्तल्लक्षणानि कस्मान्नोक्तानि तदास्तामेकत्र विस्तराभिनिवेशः। किञ्च किं तत्साक्षात्कारित्वं सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति चेन्न सविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादिव्याप्तिः विशेषणत्वे च यदि विशेषणशृङ्खलायां विश्रान्तिस्तदाशेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षलक्षणाक्षीणत्वेनामूलमप्रत्यक्षत्वापातः यद्यविश्रान्तिस्तदा तादृशस्यैव व्याप्तिग्रहादनुमायामपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः। अथाननुगमात्तत्र न तदनुमा तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तिश्च। यथाहि व्यक्तिं विना सामान्यस्य तथा तावत् तं विशेषं विना व्यक्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात् यदि च प्रतीत्यपर्य्यवसाना भावात्पक्षधर्म्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे तदा प्रतीतापर्य्यवसानात्तद्बुद्धिः साक्षात्प्रकाशः स्यात्। अप्रतिपद्यमानानन्तविशेष प्रकाशकल्पनायैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पनैवाल्पत्वात् श्रेयसितरा-साक्षात्त्वव्यवहारान्यथानुपपत्तेः कल्पनाबीजस्य तावतापि चरितार्थत्वादिति कृत्वा तत्कल्पनादिनातएव विस्तरस्त्वत्र वक्ष्यते विशेषस्य यदि व्यवच्छेदस्तदा निर्विकल्पकाव्याप्तिः। यदि च विश्वव्यावृत्तस्वरूप प्रकाशात् सोऽपि तथा तदा दूरे सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः तत्र जगद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः यदि तत्रापि प्रतिपत्त्रादिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशाद्विशेषप्रकाशत्वमेव तदानुमित्यादिव्याप्तिः। अथ इन्द्रियकरणकानुभूतित्वं तत्र साक्षात्कारिधीकरणस्यैवेन्द्रियत्वेनान्योन्याश्रयत्वापत्तेरिति केचित् तन्न अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य भावत्वविशेषितस्येन्द्रियनिरुक्तेः सम्भवात् विना कार्य्यगतविशेषसिद्धिं किं प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीयान्। एतेन ज्ञातता काचिद्विलक्षणा तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तम् एकरूप्याव्यवस्थितौ कारणत्वानवधारणात्। नच ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथाऽनुपपत्तेरेव तत्सिद्धिः कारणान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः। नापि

मेयत्वमितत्वमतिप्रसङ्गात् । स्वमेयजत्वे च स्वार्थज्ञानानुगमात् पूर्व्वदोषानिस्तारश्च । अथ येन प्रमिते सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्कारीति तन्न प्रत्यक्षावगतेऽपीष्टे तनयादौ प्रमित्सादर्शनात् । अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमित्सा तज्ज्ञानं तथात्वं तन्न तत्साजात्यानवगतौ तद्विजातीयानवगतेः परिसम्भवद्यनुमादिविषयायां प्रत्यक्षयितुमनिष्टेश्च । प्रत्यक्षावगतेऽपि दहने स्वाशोकस्तवकसन्देहे धूमदर्शनेन वह्नेरनुमीयमानत्वादित्यप्येके । अज्ञायमानासाधारणकारणकानुभवत्वं कारणविशेषशीलितभावत्वं वा साक्षात्कारित्वमिति चेन्न दीर्घादिप्रत्यक्षाव्यापनात् तत्रावधिप्रभृतेः प्रतीयमानस्यापेक्षणात् । नावधिस्तत्र ज्ञायमान स्तथा अवधिज्ञानं तु स्यात् अतीतादाववधौ तथाप्रत्ययादिति चेत् तुल्यं लिङ्गे धूमादावपि धूमदर्शनात्तत्राग्निरासीदिति पश्चादप्यनुमानात् ज्ञानविशेषणतया ज्ञेयहेतुता तुल्यैवेति । असाधारणकारणगिरा करणमभिमतमिति चेन्न अनुमितभाविलिङ्गकभाविलिङ्गकानुमितावसतो लिङ्गस्य करणत्वासम्भवेन ज्ञायमानकरणकत्वाभावात् । लिङ्गज्ञानं तावत्करणं तच्च स्वप्रकाशवादिनो मम ज्ञायमानमेव तत्रेति चेन्न तस्यापि ज्ञायमानतया करणकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात् । अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्ज्जने चक्षुराद्यनुमित्यनन्तरं दैवोपजातघटादिप्रत्यक्षाव्यापनात् नियमेनेति चेन्न विधौ वैयर्थ्यात् । नियमेनेति निषेधस्य विशेषणे दैवागतेन्द्रियज्ञानानन्तरजप्रत्यक्षसम्भवादसिद्धिः । विधौ कारणत्वप्रविष्टस्वायं नियमो निरुच्यतइति चेन्न तथापि वैयर्थ्यादेव । अन्यथातिप्रसक्तेर्वैयर्थ्यमिति चेन्न तथाप्यतिप्रसक्तेरेव नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिर्हेतुः । अन्यथासिद्धेनेति चेन्न तुल्यत्वात् । किञ्च यत्र निषेधः तद्गतमैकाल्प्यं निरूप्यमन्यथा किमादाय नियमो निरूप्य इति कार्य्यगतैकरूप्यमनभिधाय न निस्तारः । विनापि च नियमपदप्रवेशं कार्य्यगतैकरूप्यमनिरूप्य न

निश्चारएव जायमानं नाम करणमिति हि यदि कार्य्यव्यक्तिमभि-
सन्धाय तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्राकरणत्वं दुरवधारणं ततस्तज्जा-
तीये तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं पतनीयमिति। अथाव्यव
हितार्थप्रमात्वं तथात्वं तर्हि किमपेक्ष्य व्यवधानं किं वेति वाच्यम्
इन्द्रियमपेक्ष्य तदसन्निकर्षश्च तदिति चेत् तर्हीन्द्रियसन्निकृष्टप्रकाशत्व-
मिति कुटिलिकार्थः स चानुपपन्नः स्वविलोचनगोलकानुमानव्याप्तेः।
ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदिति चेन्न सविकल्पकविशेषाव्यापनात्। एतेन
विषयान्तरज्ञानाजन्यत्वं तदिति प्रत्युक्तं सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेद
रूपविषयत्वात् तदवधिज्ञानजन्यत्वात् स्वविषयान्तर्गतार्थज्ञानाजन्य-
धीत्वं तत्। नच सप्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः प्रतियोगिनोऽपि वि-
शिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वोपगमात्।
अप्रतियोगित्वेन विशेषणादेति चेन्न स्वपदेनैव स्वीकृततत्वात् कार्य्य
व्यक्तावजन्यताया दुरवधारणत्वाच्च। तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचार
शास्त्रयत्रे च कार्य्यैकजात्ये पूर्ववत्पतनमिति स्वकालावच्छिन्नार्थबोध-
कत्वं साक्षात्त्वमित्यपि न स्वार्थाविवेचनात्। कथञ्चानुमानादिव्यव-
च्छेदः तच व्याप्त्यादिप्रविष्टकालनियतार्थत्वं यद्यपि चन्द्रोदयसमुद्र
वृद्ध्यादौ स्वकालार्थत्वं तथापि व्याप्तिप्रविष्टस्यैव तादृशत्वस्य प्रयोजि-
केति चेन्न कथमप्यस्तु तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवात्। नच
यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः साजात्यस्य वैलक्षण्यस्याग्रतः सिद्धौ
किमनेन नच तदपीति वक्ष्यते। व्याप्त्यादिकमन्तरेणेति चेन्न तस्यैव
समर्थत्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात्। यथा च न तदपि तथा वक्ष्यते।
यत्तु कश्चिदाह स्वप्रकाशनिषेधात् स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासम्भ-
वइति तदप्ययुक्तं वस्तुतो यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात्। वर्त्तमान
प्रतीयमानेति निरुक्तिपर्य्यवसानात् वर्त्तमानार्थस्य च सर्व्वनिर्व्वच-
नीयत्वात्। तथाचोक्तम् "सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना।"
तस्माद्यदुक्तमेव युक्तम्।

षोढासन्निकर्षेतराप्रयुक्तविषयनियमं ज्ञानं तथेति चेन्न दोष वशाज्ज्ञातसाक्षाद्बोधे तदसम्भवात्। प्रमासाक्षात्कारत्वावस्थेति चेन्न साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारण्यस्यैव निर्वक्तव्यत्वात्। अनिष्टभ्रमबुद्धिमते षोढासन्निकर्षस्य प्रत्येकमिलित विकल्पानुपपत्तेः साक्षाद्धीः स्वरूपधीः स्वेन रूपेण वस्तुनोभानमिति चेन्न अनुमानादिव्यापनात्। अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात्तदवच्छिन्न कालसम्बद्धबोधत्वं न त्वध्यक्षइति चेन्न व्यभिचारात् यत्र लिङ्गादि भाव्यादिबोधकं तत्र तत्कालताव्यभिचारात्। एतेन यदि न लिङ्ग कालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदा कूटव्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य दैववशात् सत्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तौ व्याप्तिकालावच्छिन्न व्यापकप्राप्त्या तावत्यंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्तर्भावानिर्वाह्यमापद्येतेति निरस्तम्। भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वासम्भवात् तथापि चामरादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातदुष्परिहरत्वस्योक्तत्वात्। अनुपस्थितप्रतीतिः साक्षाद्धीरिति चेन्न विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्यापनात्। करणानुपस्थितत्वं विवक्षितमिति चेन्न परकरणोपस्थिताव्यापनात्। स्वकरणोपस्थितत्वस्य च स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तत्वात्। व्याप्त्युपस्थितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा धीः साक्षाद्धीरिति चेन्न व्याप्त्यादि प्रत्यक्षाव्यापनात् असिद्धत्वाच्च पर्वतोऽग्निमानित्येव प्रतिज्ञानात् शब्देन च स्वाप्रतिपादनात् शाब्दादिमितेश्च प्रत्यक्षत्वापादनात्। अव्यवहितधीत्वं साक्षाद्धीत्वमिति चेन्न व्यवधानविकल्पानुपपत्तेः। यदि द्रव्यविशेषान्तरव्यवस्थिति र्व्यवधिः तदानीमप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्त्वापत्तिः। अथ ज्ञापकज्ञानपूर्वसत्ताव्यवधानं तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिरिति विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानमिति चेन्न धूमविशिष्टे वह्नि वैशिष्ट्यमिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्य्यकारणभावविरोधः प्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य धर्म्मिविशेषणत्वे हेतोरंशतः स्वहत्तिः। साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे व्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात्। अथ

ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं तच्चानुभवत्वेन परापरभावानुप
पत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् तन्न स्मृतेस्तथात्वानभ्युप
गमात् स्वप्नस्य तावत् स्मृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षात्त्वारो-
पोपगमात् भावनाबलजस्य च क्वचिदालोकादिधर्म्मिकक्रियाद्याश्रय-
धर्म्मारोपत्वं शुक्तिरजतभ्रमवत् निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गति-
रवगन्तव्येति। इदन्तु स्यात् परमाण्वादिबुद्धावनुव्यवसीयमानायां
परमाणुप्रतीत्यंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयत इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः।
अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणया प्रत्यासत्त्या वह्निरपि मानसप्रत्यक्ष एव
न लैङ्गिक इति परेण सुवचत्वात्। एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकाल
स्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो यद्बलात्तथाभ्युपेयं तस्मात्प्रतीति
कलहोऽयम्। यदि च साक्षात्त्वं जातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीतौ
कस्याञ्चिदध्यक्षानध्यक्षविवादो न स्यात् नहि घटादिप्रत्यक्षत्वे विव-
दन्ते। क्वचिदस्फुटत्वाद्विवाद इति चेत् नैवम्। निरंशे वस्तुनि कः
स्फुटावभासः यद्येकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः स ज्ञान-
त्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तज्जातिज्ञानादित्वेन विवादः साक्षात्त्वे त्विति वि-
शेषो वाच्यः। दर्शनकृतो हि विवादो न साहचर्य्येण वाज्ञानात् किन्तु
तत्त्वाभिमानादेव प्रत्यक्षार्थधर्म्मिकायामनुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्व
सङ्करो दुर्वारः। परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा
केवलन्तु साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेन्न अस्यार्थस्य विनिगन्तव्य
त्वापत्तेः। सार्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते दृष्टलिङ्गादेरीश्वरस्य लि-
ङ्गादिबुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमिति-
त्वादौ प्रयोजकमिति चेत् साक्षात्त्वेऽपि तदिन्द्रियसन्निकर्षादिजत्व
मिति साक्षादपि सा न स्यात्। व्यञ्जकोपाधिनियता च जातिरिष्यते
नच तदत्र उक्तप्रकारबाधात्। नच व्यञ्जकनियमानभ्युपगत्या न तद
भ्युपगम्यमिति वाच्यं किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचित्कथितमिति
संशयानुपपत्तेः। प्राग्भूतायां स्मर्य्यमाणायां तद्बुद्धौ त्वन्मते मनसा

ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात्। अथ धर्मस्य साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरस्तं तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः पदार्थान्तरमपि साक्षात्त्वमननुमत्य न निस्तारोऽस्ति भ्रान्तेरप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वादिति चेन्न तस्यापि साक्षात्त्वे क्वचित्तद्विवादो न स्यादित्यादिदोषसाम्यात्। अनुमानादिवेद्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तेः क्वच व्याप्त्यादिग्रह इत्यादिदुरन्तपरम्परैव स्यात् सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति। लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षादिति चेन्न परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः साक्षिणी प्रमा तथेति चेन्न प्रत्यक्षभ्रमाव्याप्तेः। अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनिता धीः साक्षादिति चेन्न एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात्। तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकद्वादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेतुजनितत्वेनापि साक्षात्त्ववत्त्व तत्रानुगतबुद्ध्याद्यन्तरापत्तेः व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं ननु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न निमित्तस्यात्यन्तापत्तिद्वारस्यैव कल्प्यत्वात् तत्तज्जनितत्वाभावेहि तेनैव रूपेणानुगतव्यवहारप्रत्यया वादध्याच्च त्वन्येनापि तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात् "विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकसमर्थिनः। नैव चेदपराद्धन्ते किमन्यापोहवादिना।," शब्दानुमानोपमानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न त्रपते स प्रष्टव्यः किं प्रत्येकमिदं लक्षणमुत मिलितम्। नाद्यः प्रत्येकं व्यभिचारात्। द्वितीये किं मिलितानां निषेधः उत निषेधानां मिलितत्वम्। नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभिचारात् नहि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः। नापि द्वितीयः मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलकासम्भवेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् न वक्ताश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्षणत्वमपि लोका-

श्चयाणामिति चेन्न समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोप-
चारवीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते। असमुदायत्वे सतीत्यपि
विवक्षितमिति चेन्न समुदायत्वविशिष्ट एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोध
भयेनासमुदायत्वस्येष्टव्यत्वेन तादृशि प्रसङ्गो दुर्वारः। ज्ञानस्यैवं
विवक्षितमिति चेन्न विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव। एकेति च कि
माश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः उताभिन्नजातीयता उतैकोपाधिकता
उतैकसंख्यायोगिता उत द्व्यादिसंख्यायोगाभावः। आद्ये तद्विशिष्ट
स्याव्यापकतादोषः व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् धर्म्मिणा च
लक्षणविशेषणे लक्ष्यधर्म्मत्वं लक्षणस्य स्यात् स्वस्यैव स्वधर्म्मत्वानुप
पत्तेः। आश्रयाभेदोपलक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः द्वितीये तदेवाभिन्नजाती-
यत्वं लक्षणमस्तु अवश्यन्तया प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात्। न तृतीयः
परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात्। नापि
चतुर्थः वैशेषिकपक्षे गुणतया तदभावात् भावे वानुमित्यादिश्चयवृ-
त्तीनां त्रयाणामप्यभावाना मेकत्वसंख्यासामानाधिकरण्यसम्भवात्।
मिलितानामप्येकसमुदायापेक्षया तथात्वात्। नापि पञ्चमः वैशे-
षिकमतानुसारेणानुमित्यादित्रयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात्। अतदनु
सारेण प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्व्यादिसंख्यायोगात् तथापि नैकस्यां प्रत्यक्ष
व्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिः। द्व्यादिसंख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभाव
शब्देन विवक्षित इति चेन्न का हि परिसमाप्ति र्यैकस्यां व्यक्तौ नास्ती
त्युच्यते। तत्रैव वृत्तिर्द्व्यादेः परिसमाप्तिः सैकस्यां व्यक्तौ नास्तीति
चेन्न एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्परिसमाप्तिः स्यात् नहि तस्य तत्रैव
वृत्तिरन्यस्यैकत्वाभावप्रसङ्गात्। अत एकत्वसंख्यावत्यामेव व्यक्तौ
द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्यविशेषएव। एकव्यक्तिगता एकत्वसंख्याव्यक्ति-
र्नान्यत्रेति चेन्न सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रसङ्गात् अननुगतत्वापत्तेश्च।
सत्तैकैव जातिरूपा एकत्वन्तु प्रतिव्यक्तिभिन्नं गुणपदार्थ इति चेत् नूनं
वैशेषिकै र्विप्रलब्धोऽसि कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहार

विशेषमपश्यन्नपि कानिचित्कानिचिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि । सत्त्वैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेरेवं स्यादिति चेन्न साम्यात् जातिपरापरत्वधौव्यमेव च व्याप्येकन्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । न तथेति चेन्न शैलेऽनलस्यानुमायां न हस्तवितस्त्यादौ तदंश इत्यनिश्चयवद्दोषत्वात् नन्वस्तु मा वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन द्वित्वादि यत्र न समाप्यते अभिहिताभावत्रयं नास्ति तत्प्रत्यक्षमिति । नैवम् । अनुमित्यादित्रयेपि न द्वित्वं परिसमाप्तम् एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः । अन्या सा द्वित्वव्यक्तिर्यान्यत्रेति चेन्न द्वित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये समाप्त्यभावात् । काचिदपि द्वित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यत इति चेन्न अव्यापकत्वात् प्रत्यक्षत्वस्य च द्वित्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमतव्युत्थितेन भवताभ्युपगम्यत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षव्यक्तय स्तिस्रो न स्युः तदेव द्विरभिधीयते यत्र द्वित्वं परिसमाप्यते । किञ्च तथापि सएवातिव्यापकतादोषः द्वित्वेनावच्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदभिहितमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता तद्व्यावर्त्तनाय भवताभिधीयते काचिदपि द्वित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यतइति । नचैवमुक्ते सातिव्याप्तिर्निवर्त्तते तत्राप्युक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात् । नहि द्वित्वावच्छिन्ने तस्मिन् द्वित्वव्यक्तिः काचिदपि समाप्यते द्वित्वलक्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् द्वित्वव्यक्त्यन्तरं भवदप्याश्रयान्तरमादाय वर्त्तते नतु तत्रैव परिसमाप्यते यत्र चोक्तमुपाधिभूतं द्वित्वं तेषु यदि द्वित्वसमाप्तिधर्म्मिषु दृश्यते तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्म्मिमात्रे लक्षणाव्यावृत्तिः सिध्येत् नतु द्वित्वविशिष्टे धर्म्मिणि तस्मादतिव्यापकं तदवस्थमेव । अभावत्रयञ्च द्वित्वोपाध्यवच्छेदेन समुदिततामुपगतवति विशिष्टे धर्म्मिणि वर्त्तते नत्वविशिष्टे प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् । अथ मन्यसे तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः नत्वभावत्रयवत् द्वित्वविशे-

यथामाश्रयकोटावन्तर्भाव्य तासु धर्म्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्त्तते किन्तु तेषां धर्म्मिणां स्वरूपमात्रे उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वञ्चैतद्यवास्थितं तत्र-त्यत्वमिति चेत् ब्रूमः इति न भवतापि भिन्नधर्म्मावच्छिन्नस्यैव धर्म्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वञ्चावश्यमभ्युपगन्तव्यम्। तथाहि यदि प्रमितित्वस्य क्वाचित्कत्वे नियामकं नोच्यते तदा सर्वा प्रमितिः स्यात् न वा क्वाचिदपि। "सर्व्वेष सत्तासत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया। नियामकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः।" तन्नियामकमाश्रये विशेषणीभूतं वा वक्तव्यम् उपलक्षणीभूतं वा। आद्ये यदेव प्रमितित्वस्याश्रयविशेषणं तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तदा नित्यावच्छिन्नेऽनुमित्यादाव भावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र च प्रमितित्वेनापि नित्यावच्छिन्ने भवितव्य मिति प्रमितित्वान्न तद्व्यवच्छेदः। अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्म्मावच्छिन्ने चाभावत्रयसम्बन्धः तदा नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यैक धर्म्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वं विशिष्टे धर्म्मिण्याश्रितो धर्म्म्याश्रितएवेति कृत्वा च प्रमितित्वस्याभावत्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादिष्वेवापि प्रसङ्गस्तदवस्थः। नापि द्वितीयः उपलक्षणीभूतेन केनचिद्धर्म्मेण योऽसावुपलक्षितो धर्म्मी सएव खलु नित्यविशिष्टोपि विशेषणवतोपि यावद्विशेष्यवस्तुनो विशेष्यवस्त्वात्मकत्वात्। यथा दण्डयपि पुरुषः पुरुषएव एवञ्च सत्युपलक्षितादनन्यभूते नित्यविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभेदव्यवस्थिततया तस्याव्यवच्छिन्नत्वात्। तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता तथाप्युपलक्षकेण नित्यविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्म्मी किन्तु स्वरूपेणेति चेन्न उक्तमत्र यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितमिति चेत् नोपलक्षि अविशिष्टेनापि तन्नोपलक्षितमेव अन्यथा प्रकृतेपि वैयधिकरण्यापत्तिः। तदाक्रामुक्त सत् पक्षवचनविलसितेनेति। तदेवं लक्षणान्तरेपि प्रतिपादितोऽयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः। "एतदेव पराभिप्रायं भट्टैरिदमुदाहृतम्।

लक्षणस्याभिधानन्तु केनांशेनोपयुज्यते ।,, अन्याभिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति ।

अनुमानमपि किमुच्यते । करणपक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं व्याप्तस्य पक्षधर्म्मत्वमिति चेन्न संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्टत्वापि व्यापकं तत्परामर्शेतिप्रसङ्गात् अतएव न तस्य वर्त्तमान स्यातत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात् । विशेषणत्वेनानुमाय व्यापकं धर्म्मिणा नाशवदप्रसक्त्यापत्तेः पक्षधर्म्माद्धेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशश्च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेन्न पक्षमादाय वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः । तथापि विशेष्यमादाय साम्येवेति चेन्न साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिवशायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्य्यवसानबलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्यनुपयोगिनी पक्षधर्म्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनैष्टव्या । सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशिनी सा । मोक्षमार्गेर्हि "आगमेनानुमानेन ध्यानात्मप्रत्यक्षेणच । त्रेधात्मनि प्रमाणानां संप्लवः स्वार्थमिष्यत इति ।,, एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता । व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्वरूपेण परामर्शोनुमानं व्याप्यतया वा । नाद्यः अगृहीत व्याप्तेरपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः व्याप्त्युल्लेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि व्याप्यग्राहिताया अवश्यवक्तव्यत्वात् । अतएव द्वितीयतृतीयविशेषणे अपि निरस्ते धारावाहिनि तत्राप्यापत्तेः । गृहीतव्याप्तिना च युगपदुभयग्राहके द्वावेतौ व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । नच तदनुमानमेव असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्म्मस्य हेतोः सिद्धसाधनवद पक्षधर्म्मत्वात् । स्वार्थानुमाने नायं दोष इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः । अव्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न व्याप्यविषयत्वाभावप्रसङ्गात् । व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिकग्रहणं

तथा चैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथाच सति व्यापकस्यापि विशे-
षणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्य-
त्वात् विशेषतोऽव्यापकाविषयत्वे सतीति चेन्न अग्निधूमौ व्याप्तावित्या-
प्तोपदेशात्पूर्व्वं भूयोगृहीतवह्निधूमसाहचर्य्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले
विमर्शदशायां जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात्
न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात्। किन्नाम
प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनरा-
प्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्य-
भिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात्। विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सतीति
चेन्न अव्यापकत्वप्रसङ्गात्। एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भ-
वात् सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। किञ्च धूमव-
त्त्वादेर्यदा कदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानींवाग्निमत्त्वं पर्व्वतादेः
साध्यः तदानीमिवान्यदाप्यनर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात्। न हित यः
तदानीमग्निमत्तया व्याप्तत्वानवगमात्। तदेति धूमकालोपेक्षित इति
चेन्न कश्चिद्देशेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूम
कालत्वात्। तद्भूतधूमकालोपेक्षित इति चेन्न तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेष
वचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदोषापत्तिःहेतोः
पक्षधर्मतयाप्यपर्व्वतादिधर्म्मः साध्यो माभूत्ततस्तदस्तु कालान्तरे किं
न स्यात्। तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथं पक्षाग्निकाम्यं प्रवर्त्तते।
धूमकालमन्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्त्तते तद्धूमकालश्चेदंशतः स्ववृत्तिः।

अथ व्याप्तिशब्दार्थइति वक्तव्यम्। अविनाभावइति चेन्न किमे-
कस्याव्यतिरेकेऽपरस्य भावोऽविनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेकेऽ
परस्य व्यतिरेकः। यद्याद्यस्तदा व्यतिरेकोऽन्वयार्थइत्येकस्यान्वयेऽपर-
स्यान्वयइत्युक्तं स्यात्। एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरन्वयो
व्याप्तिः स्यात्। न काचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः सार्व्वत्रिकस्य तथात्वेन
विवक्षितत्वादिति चेत्। किमिदं सार्व्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्व्वासु

तज्जातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेत्। नैवं सर्व्वतज्जातीयव्यक्त्यपरि-
ज्ञाने प्रत्यक्षावधारणा। नच सर्व्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्या
तत्तत्प्रमितिकरणासम्भवात्। इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या
व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते। यदनभ्युपगमे
पक्षकमुदाहृत्य मुग्धायाः पुनप्रार्थनमिति वाग्व्यवसायासम्भवाद्
दिति चेत्। नैवम्। सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले
सर्व्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे प्रमेयत्वादिव्याप्तिं गृह्णतः सार्व्वज्ञ्यप्रसङ्गात्
कश्चिदप्यज्ञातं ते न स्यादिति च सार्व्वज्ञ्यापादनमिति न प्रकाशापि
प्रमेयतया सर्व्वं तदा ज्ञायत एव न तु रूपान्तरेणेति चेन्न यदि रूपा-
न्तरेण तत्प्रमेयं तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम्
अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत् येन तु रूपेणास्ति तेन सर्व्वं
प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः। तथात्वस्वीकारे
च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिः ततः श्रद्दास्ये।
स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां
ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्म्मिणामेकत्वमेव अतः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत्
सर्व्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञायमानं भवतीति
कथं तदेकत्ववेदिनः सार्व्वज्ञ्यम्। नच वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां
प्रमेयमिति तदपि धर्म्मितया ग्राह्यमेवेति यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना
गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति। तस्मात् “एको भावस्तत्त्वतो येन
दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति।,, तत्त्वतः सारूप्येण एकीभूता
इति। तदेतदपि नोपपन्नं नानैकमिति व्याहतप्रतीत्यापत्तेः। अथ रूपा-
न्तरेण नानात्वम् प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थित्या न व्याघातः
स्यात् तर्हि प्रमेयत्वाद्याधारस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्व-
ज्ञापत्तिस्तादवस्थ्यमेवेति। किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीय
विशेषग्रहणे तासु सर्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे किं प्रमाणम्। सर्वं
व्यक्तिवत्तत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत्तर्हि

क्वचिदेवमनवधारितस्य यद्यभिचारोऽदृश्यत तन्न स्यात् इन्द्रियेण तत्र सम्बन्धस्य प्रमितत्वात्। भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिश्च प्रमाणाबाधादिति चेन्न सामग्र्यभेदे काचिदभ्रान्तिः काचिद्भ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेः दोषादोषवैचित्र्यविवेचनस्य च दुष्करत्वात्। कार्य्यभेदादेव सामग्रीभेदोऽप्युन्नेय इति चेत् उन्नीयताम् सएव तु कीदृगुन्नेय इति वाच्यं न तावत्सार्व्वत्रिकसम्बन्धभावाभावात्मकस्तदानींभाविनां सम्बन्धानामसत्त्वेनाकरणत्वात्। सामान्यतश्च तज्जातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणं क्वचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुत्पादात्। किमेतावता अन्यएव तर्हि कार्य्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यतइति चेत्। सकिमिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीयइति वाच्यम् नाद्यः इन्द्रियस्य भाविभूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत व्युपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि विचारयतः पूर्वप्रतीतसम्बन्धधर्म्मिद्वयस्य व्याप्त्यवधारणदर्शनात्। तदापि मनोऽस्तीन्द्रियमिति चेत् अस्तु तस्मिन् कार्य्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः। अवश्यपरिकल्पनीयेनान्येनैव सर्वानुपपत्त्युपशान्तेः कारणत्वमात्रम् चक्षुरादिजन्यज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात् चक्षुरादिवत्करणम् अन्यदेव तत्कल्पनीयमिति सप्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत। अन्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः करणत्वं न स्यात्। शक्यते तत्रापि वक्तुं मनएव तत्र सुखादिप्रतीतिवत्करणं चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रम्। नापि द्वितीयः इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा। नापि विनाभावएव एकस्य व्यतिरेकेणापरस्याव्यतिरेकस्तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः। एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकस्य पार्थिवत्वव्यतिरेकस्य क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत। सार्वत्रिकं व्यतिरेकयोगपद्यं विवक्षितं नतु काचित्कम् अतएवोच्यते। अविनाभावनियम इति चेन्न सार्व्वत्रिकान्वयावधारणनिरासन्यायेन सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् शक्यत्वेवान्वयावधारणमेवा

स्तु सार्वत्रिकं ज्ञातं व्यतिरेकावधारणकुटिकया । एवं विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयेोव्याप्तिरिति केचित् तन्न यतु विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात् । आद्ये न तावदिन्द्रियं तद सम्भवात् अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात् नाप्यनुमानम् अनवस्थाप्रसङ्गात् नाप्यर्थापत्तिः अनुमानाव्यतिरेकात् व्यतिरेके तु यदि लिङ्गव्यतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गसिद्धेः कृतमनुमानेन । अनेवम्भावे च तयोः किमायातम् । अस्तु वा कथमपि तावदर्थापत्तिर्बाधिका तथापि कीदृगभ्युपगम इति प्रष्टव्यं किं विपक्ष वृत्तिबाधकसध्रीचीनो यत्र क्वचिदन्वयोव्याप्तिः उत तत्सहितः सार्वत्रिकोऽन्वयः उत किमोविशेषणवैयर्थ्येन तत्सध्रीचीनः सामान्यतोऽन्वयो-व्याप्तिः उत सार्वत्रिकान्वयः सच विपक्षे बाधकादवगम्यते । नाद्यः विकल्पानुपपत्तेः तथाहि किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्वव्यक्तिविषयम् उत सामान्यविषयम् । आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्त्तनीयं तत्रावश्योपस्थाप्यस्य अन्यथाभावबाधकभूतयार्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन । द्वितीये क्वचिद्व्यभिचारेऽपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चरितार्थत्वं धूमवत्तामात्रमग्निमत्तामात्रव्यतिरेकीत्येवं रूपो हि सामान्यतोविपक्षपक्षः तत्र च बाधकं तयोरविरोधे पर्य्यवस्यति । अविरोधश्च क्वचित्साहित्याद्भवत्येवेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवं भूतव्याप्तत्वप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः विशेषणवैयर्थ्यात् । सार्वत्रिकोऽन्वय इत्येवोच्यताम् नच सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम् । नापि तृतीयः बाधकस्य सामान्यविशेषविषयताविकल्पेनानुक्तेव निरस्तत्वात् । नापि चतुर्थः तथाहि यद्धूमवत्तदग्निमदित्यनेदमन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं वाच्यं तत्सर्वासां धूमव्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतं तदा पक्षस्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्त्वं प्रागेव गृहीतं स्वर्थं तत एवेति गत मनुमानम् । सामान्यतोऽग्निमत्त्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयत इति चेन्न विशेषत इति किमग्निमत्त्वस्य विशेषोव्यक्तिरूपोविव-

प्तिः उत कालदेशादिसम्बन्धवत्तस्य । नाद्यः सर्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः अभिमतरूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिमत्तया परिच्छेदात् । यथा प्राक् प्रत्ययाहितसंस्कारसध्रीचीनैश्चक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानींभावदेशविशेषावस्थानादेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताङ्गीक्रियते । तथैवाप्यस्तु ज्ञातमनुमानेन । नाप्युपमानं बाधकं विपक्षे शक्यं वक्तुं तस्य नियतविषयत्वेनेतादृशे विषये नुदयात् । नापि शब्दः आप्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् । अभावस्तु कदाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणो न घटते एवं स बाध्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत नचोपलभ्यतेऽतोनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेकेणेति । तच्च न तथाहि क्वचिद्व्यभिचारादर्शनाद्वाऽयमभावः प्रवर्त्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा । नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वा अनुपलम्भमात्रं वा बाध्यम् । नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् । नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात् । तत्र वज्र एव व्यभिचार इति चेन्न तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् । तद्दर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत् । अत्रापि व्यभिचारो न ज्ञात इत्यत्रापि नियामकादर्शनात् । नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूषे न शक्यमिदं वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा सचायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । तदेवह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्य्यादा एवं सर्वत्रानुसरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति । नैवम् । किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतु

फलाभावएव न भविष्यति। एवन्तु शङ्कितव्यम् अपि विहायान्यस्मा-दपि हेतोरयमुदेष्यतीति। नच वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति क्वचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैक जात्यवत्तदुपपत्तेः। तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारि त्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरि-हारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात्। धूमेपि वह्ने-र्विशेषएव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात्। न दृश्यते तावदपि प्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शन-स्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतयाविकल्पत्वा दुपपत्तेः। यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ विकल्पिष्यतइति सम्भावनायादुर्निवारत्वात्। अस्त्यात्ममनोयोगोऽनु-गतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादितीच्छादयोपि ज्ञानं प्रसज्येरन्। यदित्वदृष्टविशेषो वा शक्ति भेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् दृष्टे व्यभिचारे गुणमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यतइत्यत्र नियामकाभावात् शङ्किष्यते एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुप-पत्त्या स्वयं स्वीकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् सएव व्याघात इति चेन्न धूमवदङ्करेपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सद-नुमानत्वप्रसङ्गात्। सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः। साधारणधर्म्मदर्शनविशेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये साम-ग्र्यां सत्यामपि कार्य्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोपि स्वक्रियाव्याघात

तुल्यः। व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्य्रेव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न तद्धि न तावत् आहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्यत्वात्। तस्माद्यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम् तर्काद्वा यदि प्रथमः शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघातसत्ताकाले तदवलम्बयैव शङ्कयैव शङ्कमानव्यभिचारता तस्याः शङ्कायाम्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यं मा नामास्तु तदा व्याघाताख्या विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति। विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ। ननु स्वरूपेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्व्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे तत्प्रतिधर्म्मसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्व्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितया कस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं माभूत्। यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमित्यापत्तेः। अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न तद्बुद्धेः प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात्। नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा

व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यं अत एव तर्काभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपनेतुम्। अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलभूताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचार शङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्थमनवस्थैव। "तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा। तद्रूपैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि। व्याघातो यदि शङ्कास्ति नचेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः।" अव्यभिचारस्तैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालदृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्यतइत्याङ्गः।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोरुतान्यस्य। न चरमः वैपरीत्यापत्तेः। आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थइति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः अथ सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावानतिरिक्तः अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः उतान्य एव कश्चिद्विवक्षितः। आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्व प्रसङ्गः। न द्वितीयः अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च अतएव न तृतीयः। नापि चतुर्थः व्याप्त्यनिरुक्त्या व्याप्यत्वनिरुक्तेः। सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धि दर्शने ऽपरानुमानाय नियामकायोगात्। नापि पञ्चमः न प्रयुक्तइति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षे ऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्य मकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाजनितत्वात्। सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात्। सामग्र्याः सर्व्वसम्भवादन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। नापि षष्ठः पक्षः तस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। एवमेव विकल्पप्रायं चरमविकल्पः सर्व्वेऽोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्वशङ्काभयादिति।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कोऽयमुपा-

धिर्नाम यच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वम् उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापकः । अथच "एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः ।
साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः ।" इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य
यदत्ययः स उपाधिरिति योऽयमानस्य पर्य्यवसितोऽर्थः । तद्धर्म्मभूता
हि व्याप्तिः जवाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधि
रसावुच्यते तदिदमाहुः । "अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ।" स चोपाधिर्निश्चितइवा
शङ्कितश्च यच्चेदमुच्यते । "यावत्साध्यव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम्" मिति चेन्न साध्यव्यापके पक्षे
तरत्वेपि प्रसङ्गात् । तद्व्यतिरिक्तइत्यपीति चेन्न बाधोन्नीतस्य तस्या
व्यापनात् अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धित्वे बाधासिद्धेः । यदाह बाधेन
वोपाधिरुन्नीयते अन्येन वेति न कश्चिद्विशेषः । एतदर्थमपि विशेष-
णीयमिति चेन्न तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्याप्त्यनवधारणे
न शक्यावधारणम् एवं साध्यव्यापकइत्यपि । अथ मन्यसे अदृष्टव्यभि
चारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न वस्तुगत्या व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापा-
ततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वसम्भवात् तस्याप्युपाधित्वापत्तेः । न दृश्यत
इति च निरूपयितुमशक्यम् । व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तद
व्यभिचारः कथमवधार्य्यः साध्यं व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न व्याप्त्यनव
गमे व्यापकार्थानवगमात् । सम्भावितव्यापकभावोव्यापकोऽपेक्षितइति
चेन्न व्यापकस्यानिरुक्तौ किं रूपतया सम्भावनापि स्यात् । अथ साध्य
व्यापकइत्येव भग्नं तदानीं साध्यत्वाभावेपि साधयितुमर्हत्वस्य विव-
क्षितत्वात् न कथं शब्दगन्धवदिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति व्यापक
त्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् । न च साधनाव्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं
शक्यम् स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परा-
या मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात् । यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं
प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वम् अन्यत्र शङ्कितोपाधित्वं मैत्र

तनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया श्यामत्वमित्यत्र नियामकाभावादिति चेन्न मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छायाया अपि छेत्तुं शक्यत्वात्। तत्रापि नसत्सामग्रीत्युपाधिपरम्पराभिधाने च तस्याः तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्त्तुं शक्यत्वात्। अनवस्थैवं स्यादिति चेन्न उपाध्युपन्यासएव कुतोऽनवस्था न स्यात् साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात्। एवञ्च साध्यसामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयं श्यामत्वादौ साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्य्यादे स्तस्मिन् साध्ये श्यामत्वादेरुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत इति चेत् मैवम् प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वात्। अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्ये अदृष्टजन्यत्वम् अदृष्टजन्यत्वे च सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यादेवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वे च बुद्धिमत्पूर्वकत्वमेवं वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वेऽपीन्धनजन्यतेजोवत्त्वं तस्मिन् वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वमुपाधिः स्यादित्यादि विश्वमनुमानव्याकुली स्यात्। अतएव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम्। यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्तत्वर्थमनुमेयतायां सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्त्तुं शक्यत्वात्। तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्यास्यतीति चेत्। एवं ब्रुवाणौ नियतमजैमीः परं मन्दमन्दाच्च न प्रतिपन्नं तथाहि स्वीकृतनिश्चितोपाधिभाव आशङ्कितोपाधिकत्वमपितदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितस्वात्। नच क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का शक्या यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्यत्वात्। नच यदेकमेकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यमैन्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकदर्शनात् जठरानलादि साधनाव्यापकत्वे

सति साध्यव्यापक इति च शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं न व्याप्नो
तीत्यव्यापकतादोषः । नहि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं
व्याप्नुयात् । अस्तु वा कथमपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति इन्द्र
नीलशिलादिश्यामत्वस्याहाराजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च
व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषश्याम
त्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्म्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्म्मः सिद्ध्यति न
व्याप्त्या अन्यथा पुरुषपदस्याव्यवच्छेदकतयाविशेषणत्वापातात् । पर-
म्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुष
समवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात् । नच
साध्यसाधनसम्बन्धादृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्-
कृतिकरणादेस्तैजसादित्वे साध्ये भूदुद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम् ।
साधनेनापि च विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसाध्याव्यापकं व्यव-
च्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारे शङ्काधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् ।
अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव । नहि प्रयोजन
मात्राद्विशेषणमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति अन्यथा शरी-
रजन्यत्वमिवाकर्तृकत्वे व्यक्तमसिद्धौ पर्य्यवस्येदिति । किञ्च आभासे
व्यतिरेकिणि पक्षधर्म्महेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्ता-
नेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यव-
स्थाप्यं नह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिनाव्याप्त-
मिष्यते तस्य पराभिमतस्य क्वचित् सिद्ध्यापत्तेः । व्यतिरेकव्याप्तावु
पाधिश्चेत् तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य उपाधिरवश्यं मन्तव्यो
ऽन्वयोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तिरित्युपाधेर्व्यतिरेकव्याप्त्यवश्यम्भाव-
स्याभ्युपगम्यतया उपाधेर्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिर्व्यतिरेकस्य व्या-
प्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः । असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्ति
साध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तेरिति । नच दोषान्तरमेव
तर्हि बाध्यमिति वाच्यं हेतोः पक्षधर्म्मत्वसिद्धौ व्याप्तिक्षत्यर्थं त्वयोपा-

भ्युपगमध्रौव्यात् । भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम तत्सत्त्वस्यैवानुमिति
भावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेकत्वा ततश्चात्माश्रयः । तद्भेदे वा-
ननुगमाविनिगमौ स्यातामिति व्याप्तिपक्षधर्म्मते अनुमितिं भावयत
इति वदन्ति ।

तत्र केयं पक्षधर्म्मता । पक्षाश्रिततेति चेन्न नैयायिकादीन् प्रति
प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपाति-
रिक्तस्यानङ्गीकारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् । कश्चायं पक्षो नाम
यद्धर्म्मत्वं पक्षधर्म्मत्वं सिषाधयिषितधर्म्माधर्म्मीति चेन्न सिषाध-
यिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्सा वा । आद्ये स्वार्था-
नुमित्यनुदयप्रसङ्गः । द्वितीये वासुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषय
स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः । न चानवधारितधर्म्माधर्म्मी पक्षः हेतु
मत्तया प्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावासम्भवात् । अवधारणे
वानवधारितधर्म्मत्वानुपपत्तेः । न चानवधारितहेतुविषयधर्म्माधर्म्मी
पक्षः । तथाहि केनानवधारितधर्म्मा न तावदनुमानप्रयोक्त्रा स्वय-
मज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात् । प्रतिवादिनेति चेन्न प्रतिवादिविदिते-
ऽप्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् ।
तथानवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्म्मगोचरं वादिप्रयोक्तव्यहेतु-
विषयगोचरं वा । न तावदाद्यः अभिमतत्वनिश्चयदशायामपि तत्त-
द्धेतुविषयवक्रतरापरापरधर्म्मानवधारणात् धूमं प्रति पर्व्वतस्य पक्ष-
धर्म्मत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात् तद्धेतूनामपि
वादिप्रयोक्तव्यत्वात् असाधारणविवक्षायाश्चाननुगमात् इतरेतराश्रय
दोषाच्च । पक्षधर्म्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् व्याप्तपक्षधर्म्मत्वस्य हेतु-
त्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोक्तव्यत्वात्
पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात् विरुद्धहेतौ च पक्षत्वासत्त्वप्रस-
ङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविपरीत
व्याप्त्या दुष्टत्वात् । एतेन सन्दिग्धसाध्यधर्म्माधर्म्मी पक्षः साध्यत्वञ्च

स्वपरार्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् प्रतीति व्याप्ति बलेन सामान्यतोव्यापकावगाहनप्रवृत्तं, विशेषमादाय परं पर्य्यवसाययितुं व्याप्यसामर्थ्यं सेति चेन्न तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेः व्याप्तिवत्सम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् अधिक विषयाकाङ्क्षित्वे विरम्यव्यापारापत्तेः मानान्तरत्वापत्तेर्व्वा। विशेष विषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽतिप्रसङ्गात्। पक्षधर्म्मतया च यदि साध्य व्यक्तिभेदः सिद्ध्येत् तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्य न पुंशब्दात् पुरुषानुमायी प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात्। प्राग्विशेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न पश्चात्तत्र तद्दर्शित्वान्न संशयीतेति।

उपमानमपि किमुच्यते। सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके तन्न स्मृतावपि प्रसङ्गात्। अनुभवइत्यभिधाने च सदृशाविमावितीन्द्रियजेपि प्रसङ्गात्। सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि तत्त्वापत्तेः। एवमाप्तोक्तिजेऽपि। किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्यात्। नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः। सदृशे चोपमेयव्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृशमितिः सेति चेन्न अक्षादिकरणसम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः। नापि द्वितीयः सादृश्यज्ञानस्य सर्व्वस्यासम्भवात् प्रमाणान्तरवत्प्रमाणान्तरव्यापार फलजनकताया दर्शयितुमशक्यत्वात्। नच सादृश्यमनुगतमस्ति मुख सादृश्यस्य चन्द्रसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात्। नच सादृश्यत्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः। तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्यत्वादौ सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रयभावो ऽनभ्युपगमे वाननुगमः। तयोः सादृश्यानभ्युपगमे वान्यत्रापि तथापत्तिः। किञ्च वैधर्म्य प्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात्। एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति। अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरुपमानमित्यपि न व्याप्त-

वाक्यादपि तथाप्रमितेः । यत्र तद्व्यापारोऽनात्यीति चेन्न यथायत्र अभिन्नावितिवत् यथायत्र सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सह वैद्ध्ये्यकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्प्रयुक्तस्येति चेन्न प्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य तापि च गौ गवयेन सदृशी गोत्वादियमित्त्रेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् । अलिङ्गजायीति चेन्न अन्येवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्थत्वे सतीत्युक्तं स्यात् । तथाच विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । गोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् तेन सार्द्धमेतत्सादृश्यख्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् । अन्यथा अन्यथाप्रत्ययोत्पत्ति विषयं प्रमाणान्तरमापद्येत । तस्मादयं ह्रस्वइति प्रतीते अस्मात् स दीर्घ इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छता पीयमर्थापत्तिरनुमानेऽवान्तर्भाव्या पृथक्प्रमाणीकर्त्तव्या वा । एतेना प्रतीतगवयगवान्तरसामान्यस्यादृष्टान्तानुमानासम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौरितिमितिरुपमितिरित्यपि अपास्तम् । तथैतत्सादृश्यस्यैतेन तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धेरिति । अनवगतसङ्गतिसंज्ञा समभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमित्यपि न प्रकृत सङ्गतेरेवम्भूतोपमित्यस्थापनात् । अस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमिति चेन्न अनुभूतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरस्थापनात् । असमर्थ्यमाणा इति चेन्न कदाचिदसमर्थ्यमाणतया तत्रापि सम्भवात सर्व्वदा असमर्थ्यमाणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात् । उपमितिप्राक्कालइति चेत्स्यादेवैतद्यद्युपमितिर्लक्षिता स्यात् तदर्थमेव तु क्रन्दनमिदम्भवतः । किञ्च सर्व्वैरनवगत सङ्गतित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यजेऽपि सम्भवात् उपमाजेति च पूर्व्वमिरस्तम् । यस्याः प्रमितेर्येन प्रमाजेति चाभिधाने अनुगतस्याभावात् व्यक्तौ पतनेन लक्षणेऽननुगत्यापत्तेः । संक्षेपेत्यप्याकुलं गोसदृशोगवयः प्रायः कानने महति दृश्यतइतिश्रुतवाक्यस्य काननपदाविदितसङ्गतेर्गवयपदविदितसङ्गतेस्तासंज्ञासंज्ञि

सम्बन्धप्रतिपत्तिपक्षायामीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात्। वि-
नापि वा प्रायःशब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः। तन्न कानन
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणेऽप्यन्यत्रैव पदान्तरसमभिव्याहारोत्थाया
अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् नतूपमानस्य। उपमेय संज्ञासमभिव्याहृ-
तेतिविशेषणे च पूर्ववदेव निरासः। वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव प्रतिपत्ति
कारणत्वात् तातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथाविध प्रत्ययाव्याप-
नात्। वाक्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गवयइत्यादि
कारिकेऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात्। प्रतीत्युत्पत्तिं प्रतिप्रयोजकीभूतं याव-
त्तावद्वाक्यं विवक्षितमिति चेन्न अन्तर्भावितवनाधिकरणतादृशप्रति-
पत्तिं प्रति तस्य प्रयोजकत्वात्। उपमितिं प्रतीति तु पूर्ववन्निरस्त
मिति। यावत्संज्ञासंज्ञिबुद्ध्यापयिकं तावद्विवक्षितमिति चेन्न लक्षणा
समुच्चरितसंज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि प्रसङ्गात्। किञ्च यदा तर्कानु-
सन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्ति
निमित्तमिति सति फलमुत्पद्यते। तदा तस्याप्रमाकरणस्यापि उपमा-
नत्वमापद्यते प्रमाफलकमितिविशेषणप्रक्षेपपक्षे चानुसंहितरूपव्यव-
हार्य्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुपमानं स्यात्। अव्याप्तवि-
षयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेन्न वस्तुगत्या अव्याप्तत्वस्योपमेये
ऽप्यभावात्। व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्प्रति तल्लिङ्गं तेन
सह व्याप्तत्वानवगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात्। उपमेयेन सह
व्याप्तत्वानवगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः। अनुमेयेन सहेति
कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरण
मिति चेन्न तथात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादितत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अन-
नुमितिजनकं तादृक् प्रतिसन्धानमुपमानमिति चेन्न तज्जातीयस्यानु-
मितिजनकत्वात् व्यक्त्यपेक्षायाञ्च जनकत्वस्य सामान्याकारपर्य्यवसा-
यिनो निर्वक्तुं व्यक्तावसम्भाविततया अननुगमेन चायुक्तत्वादिति। किञ्च
गोसादृश्यं विशिष्टावयवजातौ गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनायामेवं

तर्कमपास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिकमेव तत्र गवय
त्वस्य गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते । सम्भवति हि प्रयोगः वि-
मतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे तर्कस्य विषयीकृतमात्र
विपर्ययकत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा गोत्वं तथाचेदं तस्मात्तथेति । न
ह्यस्ति सम्भवोमूलशैथिल्यादिदोषविरहितर्कनिवेदितविपर्ययस्यार्थौ
नच तथेति । अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्य-
मानं प्रोक्तगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तक
तामाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु । सा च त्वया व्यतिरेकी
त्यत्र परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति ।

शब्दोऽपि क उच्यते । आप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणमिति हि न युक्तं
विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि कोऽयमाप्तो नाम । यथादृष्टवादीति चेन्न
भ्रान्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात् । प्रमाणदृष्टेति विशेषणे च तथा
भूतस्यान्यथावादव्यापनात् । यथाप्रमाणेति करणे चांशे तथाभूत-
वादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात् । यावद्यथाप्रमाणदृष्टे नियमे च
प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्षणायां तदव्याप्तेः । नहि यावत्प्रमितं ताव-
दभिधीयते यथाप्रमितस्यैव च वक्तुर्वाक्यमित्याकारे च युधिष्ठिर
वाक्यस्याप्यनेवम्भूतत्वे नाप्ततापत्तेः । तत्र विषयइतिविशेषणे च वि-
शेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाव्यापकत्वापातात् । अथ निर्दोषस्य
वाक्यं तथेति चेन्न सदोषस्य नास्ति घटइत्यभिधित्सतोऽस्ति घटइति
दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः । तत्प्रमाणं न भवत्येवेति चेन्न पूर्व्वमुक्तो
त्तरत्वात् । प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यावधारणसम्भवाद्दोषाभावः सन्दे-
हेऽप्यदोषात् सामान्यतोनिर्दोषत्वस्य भीमार्जुनेऽप्यभावात् विशेषत
स्तथात्वस्यासाधारणपर्य्यवसायित्वात् । यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाण-
मित्यत्र को दोषइति चेन्न पूर्व्वोक्तबाधार्थ्यं दूषणानि तावत्प्रथमः ।
यथार्थत्वविशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्व्ववद्दोषश्च द्वि-
तीयः । वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः ।

तथाहि किमिदं वाक्यं नाम। एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायो वाक्य मिति चेन्न एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां वाच्यानि दूषणानि तावत्सन्तु पदपदार्थन्तु चिन्तयामः। सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् वर्णा विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये। तत्र नाद्यः प्रत्येकं मिलितस्य चाव्यापकत्वात् पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायाश्च वाक्यलक्षणाव्यापकत्वापातात्। नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भवात् विभक्तिरित्यनेन सुप्तिङा प्राग्दिशोविभक्तिरित्यनेन च तसिलादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसंज्ञा विधानात् शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात्। किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वे अहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः। अविवक्षितत्वे देवदत्तइत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात्। सार्थकस्तथेति चेत् भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात्। यतो विहिता विभक्तिस्तदिति चेन्न शवकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात्। तन्मध्यपतितत्वाच्छवकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र तद्विभक्तिमध्यपतितञ्च पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्त्तिसहितं पदमिति वा। आद्ये शवकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकता। द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्त्तिनोऽभावे मध्यवर्त्तिसहितविशेषणाभावात्। क्वचिन्मध्यवर्त्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्य चेति यथासम्भवमिति चेन्न एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणस्याव्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात्। किञ्च देवदत्तस्थित्यपि पदं स्यात्। अथापशब्दोऽयं पदत्वे सति णत्वादेर्विधानस्यावश्यम्भावित्वादिति चेन्न यत एवायमपशब्दस्तत एव भवतो दोषः प्रसज्यते अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति। तस्मात्पाणिनिनाचार्य्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं णत्वादिविध्यनुरोधेनापशब्दस्याथामन्यैव कृता नदीसंज्ञावत्। ननु लौकिकपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविषये सतश्च तस्माद्देव लक्षणं वाच्यमन्यथादाक्षीनन्दनोदीरित नदीसंज्ञाप्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः काननस्थलीमलीकाभि-

करणी भवामीत्येत। अथोच्यते विभक्त्यन्तमेव सर्व्वलक्षणप्रकृत्या निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति लक्षणमस्तु। नैवम् सर्व्वलक्षणप्रवृत्तेः सर्व्वत्राभावात्। सम्भवत्सर्व्वलक्षणप्रवृत्त्येति चेन्न सम्भवत्त्वं तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितम्। आद्ये देवदत्तर्व्विंत्यपि पदं स्यात् सत्व विधानकाले विसर्गस्यासम्भावितत्वात्। कालान्तरेऽपीतिपक्षे देवदत्त इत्यपि पदं न स्यात् इत्यादिपदपूर्व्वकालभाविनो यद्वयलोपादेरभाव-वात्। शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण यद्भावि लक्षणं तद्विवक्षितमिति चेन्न जीविकाहृत्य व्याचष्ट इत्यर्थे जीविकां हृत्वा व्याचष्ट इति प्रयुज्य-मानं वाक्यं स्यात्। एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायस्य तथापि गतत्वात् हृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन संगृहीतत्वात्। यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तथेति चेन्न यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवले तस्यां सत्यामित्यस्याभावाद पदत्वापत्तेः। यस्यामवस्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्व्वसम्पत्तौ विभक्त्यन्तं पदमिति चेन्न यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्ना कारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमादव्यापकतादोषः अवस्थाना मैक्य-न्यविवक्षितमसम्भावितञ्च। सर्व्वदा सर्व्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गा-दिति। सच भवति भवतो वा पटः पटाविति वा घटं घटाविति चेत्यतिव्याप्तिः। एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तम्।

का पुनरर्थापत्तिः। अन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न यतोऽन्यत्वं तत्-सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः। सिद्धेनानुपपत्तिरिति चेन्न विशेषणव्यवच्छेद्या-प्रतीतौ तद्वैयर्थ्यं न तदनुपादाने सर्व्वथानुपपद्यर्थतायां फलविरोधात् केनाप्यनुपपद्यर्थत्वे साध्यसिद्ध्यपर्य्यवसानात्। प्रमाणयोर्विरोधानुप पत्तिरिति चेन्न असिद्धत्वात् प्रमाणत्वेनाभिमन्यमानयोरिति चेत् अभिमतेर्भ्रमार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् ज्ञानार्थत्वेऽप्युक्तदोषानिवृत्तिरेव। अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव तथाहि सत्प्रति पक्षेऽपि तस्य तदुपपादकप्रमाणपक्षत्वापत्तेः। तत्र विरोधेनख्यापकैवा

प्रमाणत्वनिश्चयः यत्र तु नैवं तद्विवक्षितमिति चेन्न सत्प्रतिपक्षवदत्रा-
पि विरुद्धार्थत्वेनैवाभासत्वाविशेषात्। तर्कयोर्व्विरोधोऽपेक्षित
इति चेन्न मिथोविरोधेन तर्कयोरप्याभासत्वात्। विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थं
प्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विरोध
इति चेन्न विशेषविषयप्रमाणबाधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थतांशे
संशयस्य दुर्ब्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां
गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव। अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरी-
तार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रती-
त्यङ्गीकारणायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्म्मिणोर्विरुद्धधर्म्माध्या-
सस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहजस्य तन्ना
न्तरीयकस्य वान्यत्र वान्यतएव प्राप्तेः। किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य
किं विशेषविषयत्वम्। अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया
प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं वा
सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि
धर्म्मान्तरमिदानीं प्रमीयते। नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः। न
द्वितीयस्तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात्। न तृतीयः
सामान्यस्यानन्तर्भाविताश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः।
नापि चतुर्थः तद्धि प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यद्वा स्यात्।
नान्त्यः तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात्। न प्रथमः
अनुगताननुगतजातिव्यक्ति चाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्ति गन्धादितादात्म्य
वादिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधासिद्ध्या
तद्गमनिकावलस्यैवासिद्धेः तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव
तत्प्रतीत्यर्थापत्त्यनुवादतापत्तेः।

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्ययुक्तं प्रमाणाभासस्य तथा-
त्वे भ्रमानुदयप्रसङ्गात्। उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिम-
प्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात्। कालभेदात्तत्राविरोधइति

चेन्न तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् तादात्म्यस्य स्वरूप
मात्रानतिरेकात् अभावस्फुरणे च तत्प्रतिभासस्य ध्रौव्यात्। किञ्च
योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते तथा
सति च यत्र भावोपलम्भ स्तत्राप्यभावप्रमा स्यात्। नहि तत्र हेतु
व्यतिरेकेणैव वा सत्त्वेव वा तदभावप्रमोत्पद्यते। तत्तदविनाभूतविरह
सहितः स तथेति चेन्न तदविनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथा-
सिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। अतएवालोकस्या
ध्यक्षत्वे आलोकान्तरवत्तावयवेनावयविना वा आलोकेनान्यथासिद्धसन्नि
धिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्ष्यते। अर्थान्तरयोगस्तु नार्थं
व्याप्तोऽप्रतयैक्यात् तद्विरहसहितः स तथेति चेन्न इन्द्रियसन्निकर्षस्य
हि प्रतियोग्यनुपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीक्रियते तत्र किं सन्निकर्षव्यति
रेकेकार्य्यान्वयोदाहरणमेष्टव्यं नवा न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव
कुतोमन्तव्याऽन्यथैव कार्य्योत्पत्त्युपपत्तेः। एष्टव्यञ्चेत्तर्हि तत्रैवोदाहरणे
व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतस्तदभाववत्युक्तकारणसम्पत्ते
रभावप्रमा स्यात्। अथ व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको ना-
स्तीति चेन्न सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणो
दाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात्। व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमा
विरोधित्वमिति चेत् तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं
न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव। नच
सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः प्रतियोगिसन्निकर्षस्या
भावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः। अतएव नाव्यवधानम-
धिकं कारणमेष्टव्यमिन्द्रियसन्निकर्षएव तदुपपत्तेः। न चाश्रयसाक्षा
त्कारोऽपि प्राङ्मुखितायहादौ व्यभिचारात्। ननु व्यवधायकसङ्गा-
वेपि यत्र परमार्थतोऽस्त्यभाव स्तत्रोक्तकारणादभावावधारणमस्त्वेव
को विरोधो न तावद्भावयोगिन्यपि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्येत।
तर्हि प्रतियोग्यभावसहितो ऽनुपलम्भस्तदभावप्रमाजनक इतीह

योग्यताविशेषणनिवेशनव्यसनम्। योग्यताविशेषणाप्रक्षेपेऽनुपलम्भ-मात्रतो वस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्चयः कदाचित् संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियतइति चेत् तर्हि व्यवधानेप्येवमेवेति योग्यताविशेषणाप्रक्षेपेपि तुल्यम्। अपि च मेयस्य वास्तवं सत्त्वं प्रमाणकोटावनिवेश्यार्थमेव मेयवस्तुसत्त्वनिर्द्धारणार्थमेव हि प्रमाणा-प्रमाणविवेचनं विचारकाणाम्। अन्यथानुमाने व्याप्तावुपाधिनिरासा-यासो व्यर्थः स्यात् व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण सौकर्य्यात्। प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा न स्यात्। तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्ता-विरहस्यापीदानीं कचित्सम्भवात्। फलविषयकालिकाभावोपलक्षि-ताश्रयादेः कारणकोटिनिवेशने विशेषाभावात्। तदुपलक्षितत्वस्यैव विशेषणस्य विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तथापि सामान्यतो विशेषाभावोऽसिद्ध इति चेन्न तस्य सत्त्वे निर्व्वचनापातात्।

कश्चायमसिद्धो नाम। तथाहि व्याप्तत्वपक्षधर्म्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात्। व्याप्तिं पक्षधर्म्मतां तदनुमितिं वा न विरुध्यतां हेतुदोषत्वा-भावात्। ननु नेदमीदृशं तथाहि केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्म्मतातत्-प्रमितिविरहात्मानः केचित्तु व्याप्त्यादिलिङ्गभङ्गभूताः प्रतिबन्धक-तया प्रमित्युत्पत्तिं विरुन्धानाश्च केचिद्दोषभूयं भजन्ते। तत्र प्रथमे तावदसिद्धमध्यमध्यासते। तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः। अनौपाधिकसम्बन्धिता हि व्याप्तिः सा सोपाधिता वानुपाधिताविरह-रूपैव एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भविष्णुः। पक्षपदोपा-त्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा सिद्धसाधनमपि तथैव सिषा-धयिषितधर्म्मविशिष्टो हि धर्म्मी पक्ष उच्यते। यत्र सिद्धं न तत्र सिषाधयिषास्ति ततो विशेषणाभावायत्तो विशिष्टस्य पक्षरूपस्य तत्राभावः। तत्र बाध्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्भ्रमव्याप्तिकमिति एषणेव

सव्यभिचारस्य दोषत्वं तथासिद्धत्वात्तत्र सिषाधयिषा नास्तीति सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्य्यवसायित्वात् । अन्यथा व्याप्त्यादिविरहपर्य्यवसायितामात्रेण सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति । यतः सिषाधयिषा भावो न प्रतिपन्नासिद्धत्वाल्लिङ्गादूह्यते । किं नामेच्छाभावस्य तस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगम इच्छैव तु तत्र यन्नास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते सिद्धसाधने नति च्छाभावमनुमातुं लिङ्गतयेति एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्म्मताविरह रूपेव । ये तु व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहलिङ्गभूतास्तेऽसिद्धतः पृथगेव हेत्वाभासाः । तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेक व्याप्तता हेतोर्न साध्यव्याप्तताभावः । किन्नाम साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधिकासम्बन्धोऽन्य एवासौ इत्यमेव पक्षधर्म्मताविरहात्मापि नायम् । किन्नाम ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधित्वसम्बन्धात् तत्र साध्य व्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते । तथा सति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिङ्गं सद्विरुद्धः पृथगेव हेत्वाभासो भवति । एवमनैकान्तिकोऽपि न व्याप्ति व्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव । तथाहि हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा किन्नाम व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयति । यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत्कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात् । तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारो न तु व्याप्तिविरहः पक्षधर्म्मताविरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव सत् प्रतिपक्षतायाश्चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे कार्य्याजनकत्वमितरकारक साधारणो वस्तुस्वभावः । तस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहरूपता असम्भावितैव । बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि

न व्याप्तिविरहावगमरूपः। सामान्यतोऽनौपाधिकसम्बन्धरूपा हि व्याप्तिः। साधनवति च साध्यविरहो न सोपाधिता साध्याविरोधिस्वभावत्वात्तस्याः। नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य विरहरूपः बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्यानपवादात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात् सामान्याकारपरिगृहीतस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरमादाय पर्य्यवसानाविरोधात्। तस्माद्विशेषबाधे न सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिता अनुमीयते निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः। यथाह बाधादौपाधिकत्वं नीयतेऽन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषोऽर्हति। अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवद्बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्मतादोषमनालोच्य अन्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह। तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्म्मता प्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः। यत्र तु व्याप्त्यादिविरहलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वाभासः। ननु सोपाधित्वादयोऽपि यतोऽवगम्यन्ते तत् कुतः पृथक् दूषणं न भवत्यनैकान्तिकत्वादिवत्। नैवम्। अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्त्यादि विरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः। सोपाधितादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्न लिङ्गभावनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति। तत्र वाच्यं यत्र लिङ्गात्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयताम्। नन्वनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्व्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति। अनैकान्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक् पृथगेव चाभिधानमशक्यमपरिसंख्येयत्वादिति। वक्ष्याम चाग्रे हेतुं तदनभिधानस्य। नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयानैकान्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति यतो व्याप्तिपक्षधर्म्मतावैशिष्ट्यलिङ्गप्रमितिसाध्यानुमितिच्छेदकत्वान्न भवेत्। यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमिदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह

नाप्नोति । यत्र व्याप्तिपक्षधर्म्मते अनुमितिश्च विशेषाभावस्तदनुमिति-
कारणमस्ति व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारण-
त्वमनैकान्तिकत्वादीनां नतु साक्षाद्दोषत्वं दोषप्रतिपादकत्वमपि च
दोषत्वं साक्षाद्दोषत्वमनुपजीव्याग्रयाभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव
दोषतयोद्भावनं कृतं न सव्यभिचारत्वादीनामिति विभागसूत्रमन-
र्थकमिति तात्पर्य्यं सत्यमेतत् । साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादि
विरहस्य वा विरुद्धत्वादीनान्तु तज्ज्ञापकतया यद्यपि दोषपक्ष-
निक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वादयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्ता तदुद्भावन-
लाघवानुरोधात् व्याप्त्यादिविरहे तत्रोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं शक्यते ।
अनैकान्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थाद्गम्यते । व्याप्त्या-
दिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वात् । यथा तस्माद्दीर्घो-
ऽयमित्युक्ते अस्मात् ह्रस्वः स इत्यर्थाद्गम्यते नतु तत्र प्रतिपाद्या-
न्तरापेक्षा तथेहापि निरग्नौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादिते अग्निनासौ न
व्याप्त इत्यर्थाद्गम्यते । नहि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽनग्नौ चास्तीति ।
अतएवानन्त्यादतीन्द्रियोपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्व्वमनभिधानं स-
मर्थितं तेषामनभिधाने अयमपि हेतुः । तानि ह्युपाधिलिङ्गानि
नार्थवशादुपाधिमनपेक्ष्य गमयन्ति येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता
तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात् । अनै-
कान्तिकत्वाद्युक्तौ च व्याप्त्यादिविरहबोधाय न प्रतिपादनीया-
न्तरापेक्षा कस्यचित्सचेतसः सम्भवतीति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः । एवमसिद्ध
लक्षणे व्यवस्थिते बाधोऽयमभिधीयते । एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं
व्यवस्थापितमायुष्मता भवति । व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्ध
इति तावत् विरुद्धादिषु लक्षणं किमस्ति किं नास्ति । यदि नास्ति
तदा व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः प्राप्नुवन्ति । अथास्ति
तदा तेऽप्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः । अथैतस्मिंल्लक्षणे सत्यपि तेषामसिद्धान्त-
र्भूताः तर्हि लक्षणमिदमतिव्याप्तमापन्नम् । अथ यत्र व्याप्तिपक्षधर्म्म

व्याप्त्यप्रमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि लक्षणान्तरमिद
मुक्तं स्यात्। नचैतदपि युक्तं यत्र व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्तिविरहमात्रं
प्रतिपाद्यते तत्र व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितत्वानां त्रयाणं मिलितं नोद्भाव्यत
इति नाव्याप्यसिद्धः स्यात्। एवं सर्व्वासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो
विधातव्यः। अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रमिततया साक्षादुद्भाव्यो
ऽसिद्धः पक्षधर्म्मताप्रमिततया वेति। तर्हि अन्योन्योदाहरणाव्याप्ते
रव्यापकत्वमुभयोः। अथोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविष-
याव्यापकता न दोषायेति मन्यसे न सामान्यलक्षणे निर्व्वक्तुमशक्ये
कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटते। अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यति-
रेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु। मैवम्। सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यति-
व्याप्तेः भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः
स्वरूपासिद्धिः सर्व्वप्रमाणसाधारणो दोष इत्यत्र तदुद्भावनाव्याप्तेश्च।
यथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यां प्रमितत्वव्यतिरेको यत्र साक्षादुप-
न्यस्यते सोऽसिद्ध इति इदमप्यलक्षणमव्यापकत्वात्। यत्र व्याप्त्यादि
व्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोऽस्तु नाम
तदनुपन्यस्तेऽपिप्रयोजनाभावात्। व्याप्तिव्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाङ्ग
वैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावनपर्य्यवसानात्। तस्मात्तत्र प्रमितत्वव्यति-
रेकोद्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः। ननु विशेषणाद्यभावोऽपि वस्तु-
तो विशिष्टाभाव एवेति नोक्तदोषः न यदि विशेषणाद्यधिको विशिष्ट
स्तदा तदभावभेदोऽपि स्यात्। अथ नाधिक स्तदा विशेषणाभावत्वा
त्मना सा विशिष्टाभावतेति। विशिष्टाभावस्यापि तथात्वे पृथगेव
विशिष्टाभावत्वार्थंकयोरित्यननुगम एव स्वार्थानुमित्यसिद्धाव्याप्तिश्चा-
नुद्भावनादिति। अथ ब्रूषे यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः
साक्षाच्छब्दोपन्यास स्तदसिद्धं शब्दोपन्यासत्वस्यानुपन्यस्तेऽपि सम्भवा
दव्याप्यव्यापकतेति। नैतदपि युक्तं तथाहि शब्दोपन्यासत्वं किं शब्द
स्वरूपनिर्द्दिश्यमानम् उत शब्दप्रमापकत्वम्। आद्येऽनैकान्तिकाद

यपि व्याप्तिशून्यत्वं शक्यप्रतिज्ञमवत्येव। द्वितीयेपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः तदा प्रत्यक्षेण प्रमापणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमिति विरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरुद्धादावव्याप्ती त्यतिव्याप्तिः। अन्यमते न क्वचिदपीति सर्व्वाव्याप्तिः। अथ व्याप्तिपक्ष धर्म्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमापणीयता विवक्षिता सा न युक्ता उक्त लक्षणवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहानभिधायित्वात् तद्विरहेपि तात्पर्य्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणताविकल्पेनाव्यापकत्वापातात्। अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावादव्यापकत्वापत्तेः। एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निरस्तः। अथोच्यते यच व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत् प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः तदसिद्धमिति नैतदप्युपपन्नम् अतिव्यापकत्वात् तथाहि विरुद्धादौ शक्यते तावद्विपक्ष वृत्तिदण्डभूततर्काभावात् सोपाधितावगन्तुम्। यदाह यत्रानुकूल स्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजकइति तस्मात्तेषामप्येवं लक्षणयोगित्वाद-सिद्धत्वप्रसङ्गः नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरान-पेक्षव्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यं तथा सति विरुद्धत्वादिवृत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात्। अथोच्यते तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धम्भवतु साध्यविपरीतव्याप्तत्वादिना तु दृश्य-मानं विरुद्धाद्येव तत् उपन्यासप्रकारभेदाच भेदव्यवस्था हेत्वाभासा नाम्। नह्यत्र गोत्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्करइष्यते। किं नाम प्रमाण प्रमेयभाववत् प्रकारासङ्करमात्रमिति तदप्ययुक्ताभिधानं सुव्यक्तं हि येन प्रकारेणासिद्धत्वम्भवति न तावदुक्तलक्षणेन तथा शक्योद्भावन त्वस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात्। सर्व्वथा निष्प्र-प्रकारस्यासिद्धधर्म्मिकत्वादुद्भावनाशक्यत्वात्। नच तथा शक्योद्भावन-त्वमप्युद्भाव्यते असिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत्। नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति कृते निस्तारः सोपाधित्वाद्य-

द्भावने प्रमित्यभावोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियतइति तदव्यापकत्वं प्रसज्य-
तेति प्रागेवोक्तत्वादिति। एतेनासिद्धः साध्यसमइति प्रत्युक्तं यथाकथ
ञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्व्वसाधारणत्वात् साम्यविशेषस्य चोक्तप्रकारपर्य्य-
वसानव्यतिरेकेणान्यस्यासम्भवात् पक्षान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा
यथासम्भवमिह योजनीयाइत्यलं विस्तरेणेति।

अभिचासिद्धव्याप्यत्वविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकव्यतिरिक्तेन यद्य
वच्छेद्यं किं तत्केनचिद्विरुद्धं केनचिदन्यदिति चेत्। विरुद्धमेव कि
मुच्यते तथाहि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्धइत्याहुः तत्र साध्यव्यतिरे
केण हि व्याप्तिः कार्त्स्न्येन वा अनौपाधिको वा स्वाभाविको वा सम्बन्ध
इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभावएव निरुच्यते। तथा सति च
साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव विशेषणविशेष्ययुक्तं विरुद्ध-
मित्युक्तं स्यात्। यदा चैवं तदा साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव
हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्भाव्यं वृथा विशेषणप्रक्षेपः। तथा
चानैकान्तिकरूपतायं स्यात्। ननु साध्यव्यतिरेकसम्बन्धो यद्यपि विरुद्धा
नैकान्तिकयोरुभयोरप्यस्ति तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्ध
एवेत्येतावन्मात्रविशेषविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदोपन्यासः।
नैवम्। दुरुत्तरत्वात् वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषो नोद्भावनार्ह इत्यु-
पेक्षणीयइत्युक्तम्। तथाहि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्ध-
त्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्योक्तन्या-
येन दुष्परिहरत्वात्। अतएवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे
तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदोपन्यासइत्यप्यनवकाशम्
अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि हेतुदोषोऽनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिस्तत्तद
भावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं वाच्यं तच्च हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनमात्रा
देव गम्यते तस्मादनुमितिहेतुव्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकबोधनाय संशये
व्यतिरेकनिश्चये वोद्भाव्यमानेपि कुतस्तावेवेत्यत्र विपक्षसम्बन्धमात्र
निवेदनतत्सम्बन्धावधारणोपन्यासाविति तत्सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तिकल्प-

मितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाव्यं ज्ञातमितराभ्यामिति प्रकारभेद
प्रयोगे तैस्तैर्व्वाकारैः वाक्यविषयविशेषप्रतिपादनवद्भिर्वक्तृभिर्लिङ्ग
संख्याज्ञापनवत् पर्व्वतोऽग्निमानित्यादौ धर्म्मादिप्रतिपादनवच्च नेदं
घटते तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयाणामपि पदप्रयोगे विशिष्टबोधने वा
अन्यथासिद्धानां यथाबोधनं तथा तत्रापि व्याप्तेर्व्विशेषणानामतात्-
पर्य्यविषयत्वं तदानैकान्तिकासाधारणादेव अन्यथोक्तदोषापरिहा-
रादेवेति। अनैकान्तिकत्वस्यानुद्भावयता अनधिगच्छता वा विवक्षम-
शक्योद्भावनमशक्याधिगमश्चेति तदुपजीवित्वान्न पृथगदूषणं विशेष्य
प्रतिपादनं विशेष्यावगमश्च विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य
वा अशक्यत्वात् एवमन्यत्रापि विशेषणस्याप्रयोजकता विशेष्यस्य सा-
मर्थ्यं स्वयमूहनीया। तद्यथा इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादि
त्यत्र साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वादित्यत्र सपक्षगतत्वेप्यु-
द्भाव्यमाने एवमसाधारणेपीति इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्व
विवेचने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातकत्वस्यैव सर्व्वमसत्
ज्ञेयत्वादित्याद्यजातिजातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तरत्वाभि-
धानमिति। किञ्च साध्यविपरीतेति साध्याभावेत्यर्थे यदा अभावात्मैव
साध्यः क्वचिद्भवति तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तद्व्यापकत्वं लक्षणस्य।
नच विपरीतशब्दस्य विरोधिमात्रार्थत्वे भावाभावोभयव्याप्तिरिति
वाच्यं सहानवस्थानं हि भावाभावयोर्व्विरोधोऽभ्युपेयते अनवस्थानञ्च
संसर्गानिषेधः सच भावाभावयोरन्योन्यस्यावस्थानमेव। परस्परप्रति
षेधरूपत्वात्तयोः तथा च सति भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसंग्रहे
प्रत्येकमव्याप्तिर्न्निर्व्वचितस्यासम्भवश्चेति। वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्व्वि-
रोधनिवर्त्तिनिराकरणमुपरिष्टादिति।

किञ्च व्याप्तपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यवच्छेद्यम् अनैकान्तिकमिति
चेत् किं तदनैकान्तिकं तथाहि। अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्यनर्था-
न्तरम् सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवृत्तित्वं तदानीं विरुद्धेपि प्रसक्तः

असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च। अथ सपक्षविपक्षगताभावता तदा साधारणोदाहरणाव्यापकत्वम्। अथोच्यते सव्यभिचारत्वं सपक्ष विपक्षसाधारणता अभिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणा साधारणस्यानैकान्तिकस्य संग्राहिका सपक्षविपक्षसाधारणतामात्रं त्वन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषणतया न विवक्षिता अतः साधारणा साधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि संग्रहः। विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्य्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्ष गतत्वाभावेन साम्यमिति। विचार्य्यमेतद्व्याख्यानं परमस्तु तावदाया-ततः तथापि व्यतिरेकेण सपक्षसाधारणतायाः सपक्षाव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकत्वं यदि त्वस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्व्वविपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे। तदा व्यतिरेक मात्रेण सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु नाम। अन्वयेन तु सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदेश गामिनं साधारणमनैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षग्राह्यत्वादि-त्यादिकं न संगृह्णातीत्यव्याप्तिरित्येकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते। अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्व्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्धूमानुमानादौ सएव प्रसङ्गः विशेषणरूपेण तयोरविवक्षितत्वात्। किञ्च सर्व्वसपक्षविपक्ष साधारणमनैकान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्व्वेति विपक्षस्यापि विशेषणं तदाविपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः साधारणानैकान्तिकस्य असङ्ग्रहः कार्य्यावयवत्वोमहत्त्वात् घटवदित्यादेरव्यापकं लक्षणमिदम्। अथ सर्वेति न विपक्षस्य विशेषणं तदा व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्वसपक्ष साधारणमनैकान्तिकमिति एतद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे क्षिति र्निःसा सावयवत्वादित्यादौ गतत्वादतिव्यापकमिति। का चेयं वाचो-युक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्व्वं संगृह्यते अन्व-येन व्यतिरेकेण वेति कथमनुपसंहार्य्यस्यासत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे वि-पक्षे वा अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्तयोरेवाभावात्। यदि

च सपक्षे च विपक्षे च साधारणत्वमुभयत्र स्वरूपानुगमो विवक्षित
स्तदानीमसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिः । अथोभयस्मिंस्तस्मिन्सत्त्वं
तद्विवक्षितं तदा सर्व्वाव्याप्तिः तदसत्त्वस्यातद्धर्म्मत्वात् । अथ तदुभय-
वर्त्त्यभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य योऽभावस्तदाश्रयत्वं वाभि-
प्रेतं तदापि साधारणोदाहरणाव्याप्तिः । अथ मन्यसे तदुभयसाधा-
रण्यं नाम एकस्मिंस्ताद्रूप्यं हेतोः सत्त्वमसत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्नपि
यत्तदुच्यते तथा सति नाव्यापकतादोष इति । नैवम् । मुख्यस्यावच-
नार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य सपक्षविपक्षावाश्रय इति । किं नामै-
करूप्यवतो हेतोस्तावाश्रयाविति स्यात्तदा चासाधारणाव्याप्तिः तत्र
सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात् । तस्मात् सपक्षे
विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव असत्त्वपक्षे
हेतोस्तदाश्रयकत्वानुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिर्द्देशस्या
सङ्गतत्वात् । तदभावापेक्षया चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे
किमायातम् आयातु वा किञ्चित् तथापि साधारणोदाहरणेषु हेत्व-
भावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्नाश्रयता सप्तम्यर्थः किन्तु हेत्वपेक्षयैवेति
एकार्थापर्य्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणाव्यापकतापत्तिरेव । किञ्च स-
पक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतो लक्षणं साधारणासाधारणा
नैकान्तिकभेदद्वयसंग्रहार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभि-
र्हेतोः साधारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः । अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्ष-
यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युच्यते तदा
अन्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिष्यतविकल्पानुपपत्त्या अव्यापकत्वापातः ।
स्यादेतत् स्वस्वाभावविरोधाभ्यामाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसा-
धारण्यं विवक्षितमेव नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति तदप्यसत् । तथाहि
तावत्सर्व्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षयोर्दोषापातः सर्व्वशब्दो-
पादाने धूमानुमानादौ प्रसङ्गश्च । स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येक-

ष्यानुगतस्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः तत्तदभावयोर्हि वि-
रोधः सहानवस्थानम् अनवस्थानञ्चावस्थानप्रतिषेधो न च तद्भावस्या
भावस्वरूपादन्यत्। नचाभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपादन्यत् किन्तु
तदेव भावस्य स्वरूपं तच्च स्वाभावविरोधाश्रयइत्यस्य नार्थैक्यं किञ्चि
दनुगममासमवाप्यते। स्वाभावविरोधाश्रयइति वचनं विचारमर्हति।
किञ्च स्वाभावयोर्विरोधविशेषणतया आधेयकोटिनिवेशात् विशे-
षणघटितमूर्त्तत्वादिविशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः अतिव्याप-
कता च स्यात् अन्वयमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्त्त-
मानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। स्वाभावाविशेषितस्य तु विरोधस्या
श्रयेऽभिधीयमाने सर्व्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापतेत्।
नच वाच्यं स्वाभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्त
दोषस्य नावकाशइति यतः स्वाभावाभ्यां विरोधनाम वा लक्ष्यते
तद्व्यक्तिर्वा काचित्। आद्ये यदेव स्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोध
नाम तदेवान्यदपीत्युक्तातिव्याप्तिः तदवस्थैव स्वाभावपदोपादानवैय
र्थ्यञ्च। अथ द्वितीयस्तदा लक्षणस्याननुगमः एकस्य विरोधव्यक्ति-
विशेषस्यात्र परिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्तेरन्यत्वात्। अथ यावत्यो-
ऽपेक्षिता विरोधव्यक्तयस्ता उपलक्ष्यन्तइत्युच्यते किन्नोपलक्ष्यन्ते किन्तु
किं केनचिदनुगतेन रूपेण उत प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मना। प्रथमे तदे-
वोच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासेन। नच तत्सम्भवति विरोधमात्रस्याति
प्रसञ्जकत्वात् प्रतिस्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव
तासां लक्षणप्रवेशइति मिलितानां लक्षणत्वे सर्व्वाव्याप्तिः प्रत्येक
लक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिः। स्यादेतत् सपक्षएव विपक्षएव
वर्त्तते न यः सोऽनैकान्तिकइति लक्षणमस्तु तेन साधारणासाधारणो
दाहरणव्याप्तिर्भवतीति एतदप्यलक्षणं सद्धेतौ धूमादावपि गतत्वात्
नह्यसौ विपक्षएव वर्त्तते सर्व्वथा तद्व्यावृत्तेः नापि सपक्षएव पक्षेऽपि
वर्त्तमानत्वात्। अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि तथापि सद्धेतोरपरि

त्वागः पक्षवृत्तित्वादेव सपक्षएव वृत्तेरभावात् असिद्धानैकान्तिक
सङ्ग्राह्याप्तिश्च । अथ पक्षव्यतिरिक्तइति विशेषणं प्रक्षिपसि तदानी
मप्रसक्तव्यावर्त्तनमनुपपन्नं न हि पक्षाव्यतिरिक्तः सपक्षोविपक्षो वा
सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिद्व्यावर्त्तकं विशेषणमेवेदं
तयोः कथं घटते । अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमानइति विशेषयसि
तदानीमसाधारणाव्याप्तिः नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमानः । अथ पक्ष
व्यतिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से तदापि पक्षव्यतिरेकइति पक्षविरह
रूपस्योपलक्षणत्वं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैका-
न्तिकेन सम्भवति पक्षविरहस्य तत्रासम्भवादेव । निषेध्यविशेषणत्वे
त्वस्य सद्धेतौ गमनं स्यात् । एतेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्यक्षरै-
र्विशेषाभिधानमपास्तम् । अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तते तदा स-
पक्षएव विपक्षएव न वर्त्तते यः सोऽनैकान्तिकः तथा सत्यसाधारण
स्यापि व्याप्तिः । सद्धेतौ चाप्रसक्तिरिति मन्यसे तदा भ्रान्तोऽसितराम्
एवं सति नोभयस्यापि संग्रहः । असाधारणे तावद्यदि पक्षव्यतिरिक्ते
वर्त्ततइत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्त
वृत्तिसम्भावनानुपपत्तेः साधारणेपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थं
न पश्यामोयदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्ततइति नहि निश्चितवृक्षभावायां
शिंशपायां प्रयुज्यते यदि शिंशपावृक्षः स्यादिति तत्रास्य हेतोः संश
योपस्थापितात्कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये किञ्चिद्धर्मोपदर्शनार्थं
मारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते । ननु निश्चितएव वस्तुनि तस्मादसा-
धारणानैकान्तिकसंग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं यत्तन्न साधारणमपि सम-
ग्रहीत् । अथ विपक्षएव सपक्षएव वर्त्तते न योहेत्वाभासः सोऽनैका-
न्तिकइति लक्षणं मन्यसे तदप्यनुपपन्नम् अनैकान्तिकत्वमनिश्चित्याप्रम
एवहेत्वाभासत्वावधारणे ततएव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदु
पजीविनानैकान्तिकत्वोपन्यासेन । अथाग्रे हेत्वाभासत्वं नावधार्यते
तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात्

अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभा-सोऽनैकान्तिक इति तदाप्युक्तन्यायेनैव निरस्तम्। किञ्चैवमसिद्धादिस-ङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्य न संग्रहः स्यात्। न च तदसिद्धादित्वादेवा-हेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् इतरानैकान्तिकवद्विपक्षगतत्वादिनाप्युद्भावने दोषत्वसम्भवात्। अथ मन्यसे साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेका-भ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकस्यापि सामान्यलक्षणमस्तु। मैवम्। यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे च इदमस्तीत्यतिव्याप्तेः। यदि व्यति-रेकद्वयस्योपलक्षणं तदोपलक्ष्यस्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकाविशिष्टे तस्मिन्नस्ति। न हि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं वि-शिष्टम् एवमभेदेनापि भेदाभेदास्तदेवापि तदिति चेन्न अतदपीति प्रसक्तादवस्थ्यात्ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणमिति चेन्न असिद्धादिसङ्की-र्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात्। स्वरूपाणामानन्त्ये तत्प्रतियोगि-कान्यत्वावधारणस्याशक्यता तेषामानन्त्यात् तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसक्तादवस्थ्यात् उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेक-स्यान्यत्वप्रतियोगिकोटिप्रवेशेन तत्संगृहीतव्यतिरेकपक्षतापातात्। एव-माद्यत्वाणादिना गोत्वादिवम्भूतादावादिविषाणित्वानुमानेऽनौचित्या-पातात् हेत्वाभासान्तरमप्येवं किन्न समग्राहीति वासनायां यदेवा-नयो वैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्व्वचनतापत्तेरिति। असिद्ध-त्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति चेत् वाच्य तर्हि स प्रकारः कस्यान्यता ततः ततोऽन्यत्वं ज्ञेयम्। किञ्चैवं तर्हि असिद्धादन्यदनैकान्तिकमिति कृत्वा विरुद्धादीनामनैकान्तिकत्वेनैव संग्रहे प्राप्ते विरुद्धादिवद्रूपान्तरासंग्राह्ययोरेव यदनेन प्रकारेण संग्र-हणकार्यं तत्र नियतं त्वयैव भवताभियन्त्री। यदा च त्वमसिद्धादि-व्यतिरिक्तत्वमनैकान्तिकं लक्षयसि तदा असिद्धादिभेदकं प्रकारमनव-गम्य तदन्यत्वमप्रमाणाधिगममिति तदभिधाने प्रसक्ते तदाश्रयादिदोषा